

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLM

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK
· AARBOG 1947-48

REDIGERET AF KRISTJAN BURE

BORNHOLM

BORNHOLM

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK
AARBOG 1947

REDIGERET AF KRISTJAN BURE

KØBENHAVN
EGMONT H. PETERSENS KGL. HOF-BOGTRYKKERI
1947

DENNE BOG ER SAT MED GARAMOND
OG TRYKT I
45.000 EKSEMPLARER
I EGMONT H. PETERSENS KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN

OMSLAGS-FOTOGRAFI: KYSTEN VED BØLSHAVN
AF B. SCHLEIFER

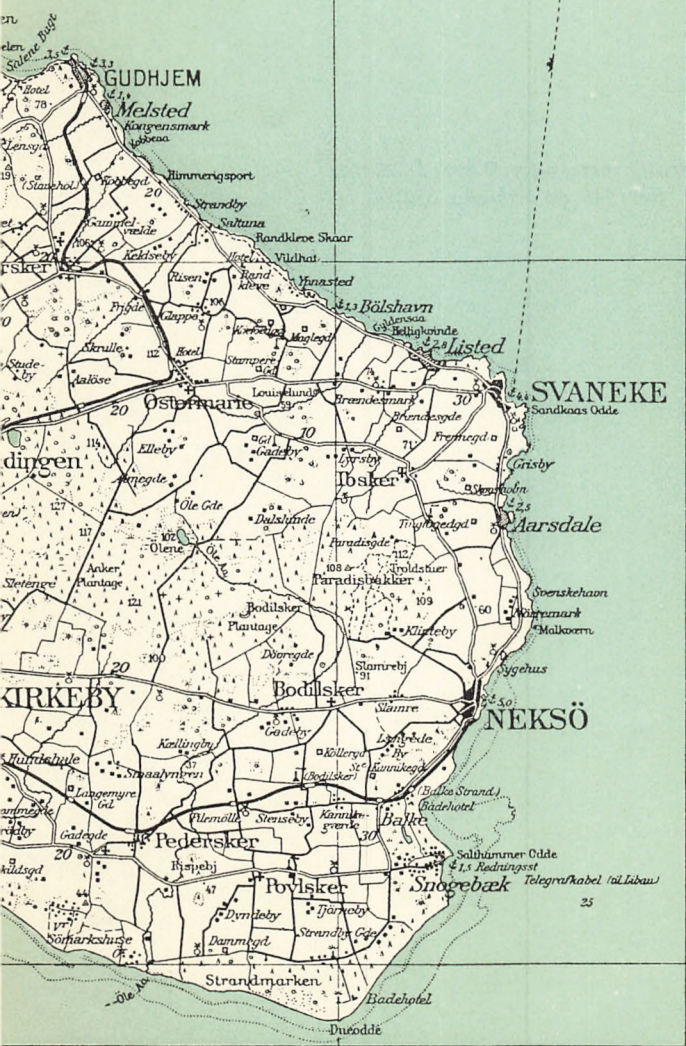
I N D H O L D

<i>Departementschef K. H. Kofoed:</i>	
<i>Bornholms Historie</i>	<i>Side 9</i>
 <i>Lektor Arne Larsen:</i>	
<i>Bornholms Granit, Sandsten og Ler</i>	<i>Side 25</i>
 <i>Arkitekt C. M. Smidt:</i>	
<i>Hammershus</i>	<i>Side 47</i>
 <i>Pastor Arne Rohde:</i>	
<i>Bornholms gamle Kirker</i>	<i>Side 59</i>
 <i>Pastor Sigurd Mejndor:</i>	
<i>Christiansø</i>	<i>Side 77</i>
 <i>Forfatteren Hans P. Haagenzen:</i>	
<i>Det bornholmske Sildefiskeri</i>	<i>Side 89</i>
 <i>Forfatteren Christian Stub-Jørgensen:</i>	
<i>Bornholmere før og nu</i>	<i>Side 105</i>

NHOLM

Grønsholm
Frederiksborg
Christiansø

BORNHOLM

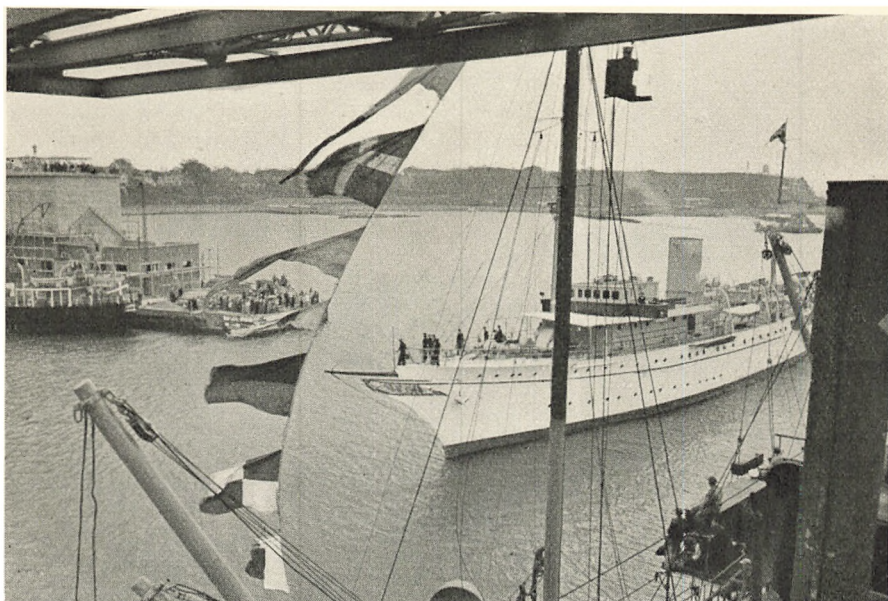
Geodætisk Institut.
Eneret.

SÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

*Turistforeningen for Danmarks Aarvog
for 1948 vil omhandle Sydlyn.*

„Dannebrog“ gaar ind i Rønne Havn ved Kongeparrets
Besøg paa Bornholm i Sommeren 1946.

FOT.: NORDISK PRESSEFOTO

BORNHOLMS HISTORIE

Af K. H. KOFOED

DET maa antages, at den første Indvandring til Bornholm fandt Sted noget senere end til de øvrige danske Landsdele, men at de første Mennesker dog har fæstet Bo paa Øen for 6 à 7.000 Aar siden. Sandsynligvis er de kommet til Øen fra Skaane, fra hvis Sydkyst Bornholm kan skimtes i klart Vejr. Disse Nybyggere hørte til samme Folkeæt som det øvrige Danmarks Beboere, og fra dem nedstammer de nuværende Bornholmere, uden at der i de forløbne Aartusinder er indvandret fremmede Slægter til Øen. Paa aabne Pletter langs Stranden rejste de deres lerklinede Hytter; med Stenalderens primitive Vaaben fiskede og jagede de. Efterhaanden som Vaabnene forbedredes, ryddede man Skov og fæstede sig Hjem inde i Land for at dyrke Jord og avle Kvæg. De vigtigste Oldtidsfund fra denne Tidsalder, der strækker sig over 3 à 4000 Aar, knytter sig til Jættestuerne, de fornemste Slægters rummelige Gravkamre.

Som bekendt afløstes Stenalderen af Broncealderen, i hvilken Vaaben og Redskaber af Malm (Kobber og Tin) traadte i Stedet for Økser, Mejslere og Kiler af Sten og Flint. Det var en Revolution i den menneske-

FOT.: NATIONALMUSEET

Jættestuen ved Arnager efter Udgravningen 1938.

lige Tilværelse — omtrent som Krudtets Opfindelse og Atomenergiens Afsløring. Først langsomt trængte den frem til Østersøens ensomme Ø, men talrige Oldtidsfund — Kæmpehøje, Bautastene og Helleristninger — viser en rig Udvikling indenfor det bornholmske Samfund i de ca. 1.000 Aar, denne Periode varede. Den afløstes af Jernalderen, der takket være Bornholms Beliggenhed nær Weichsel- og Oderflodens Munderinger ret tidlig — nogle faa Aarhundreder før Kristi Fødsel — holdt sit Indtog paa Øen. Fra denne Tidsalder, der naar frem til den historiske Tids Begyndelse, er Oldtidsmindernes Tal usædvanlig stort. Tusinder af Grave, enkelte eller samlede, taler om en udbredt Bebyggelse, delvis i større Bopladser. Men Livet var ikke fredeligt. Overfald fra rovgridske Østersøfarere stod som en stadig Trusel. Paa enlige Klippeknuder med stejle Sider opførte Beboerne derfor høje Jordvolde, bag hvilke de søgte Værn mod de fjendtlige fremmede, og langs Stranden dannedes Skanser til Ly for dem, der skulde værne Øen mod Venderne og andre af Østersøens Strandhugstfolk. Selv drog Bornholms unge, kamplystne Sønner ud paa Vikingefærd, enten alene eller sammen med ligesindede fra Skaane eller det tæt Syd for Bornholm liggende Jomsborg. Den nordiske Gudelære, der passede saa godt til Vikingetidens Kampmoral, holdt sig her længere end i det øvrige Land; først omkring Midten af det 11. Aar-

Tre Bautasten paa Bjerregaardsbakken, Vester Marie.

FOT.: NATIONALMUSEET

hundrede kunde Biskop Egin, Bornholms Apostel, betragte sit Værk som nogenlunde endt; 14 smaa Tømmerkirker havde da afløst Asalærens Offersteder. Henved 40 Runestene — et i Forhold til Øens Størrelse meget stort Antal — stammer fra den første kristne Tid.

Bornholm holdt sig længe fri for Dannerkongens Magt, men fra ca. 950 hørte Selvstændigheden op, og Øen regeredes af kongelige Jarler. Af disse er Veset og Blodegil mest navnkundige. Den sidste rensede Østersøen for vendiske Sørøvere, men Vikingemoralen sad ham i Blodet, og han kaprede selv fredelige Handelsskibe og lod deres Besætninger springe over Klingen. For denne Ufærd maatte Blodegil og hans fornemste Mænd paa Kong Knud den Helliges Bud lide Døden i Galgen.

Dermed slukkedes Hedenskabets sidste Gløder paa Bornholm, og som et ydre Tegn paa Kristendommens Sejrr rejstes i Løbet af det 12. Aarhundrede de bornholmske Stenkirker, først og størst den anelige Aakirke af bornholmsk Marmor og desuden de 4 ejendommelige Rundkirker. Kirkerne havde det dobbelte Formaal: at danne Rammen om det kirkelige Liv og tjene Indbyggerne til Forsvar og Værn i Ufredstider. Mange saadanne maatte Øen friste i hele den historiske Tid lige til vore Dage. Først blev den en Kastebold mellem Kongen og Ærkebispem i Lund; dernæst blev den Skuepladsen for Hansestædernes — særlig Lybækkernes

FOT.: NATIONALMUSEET

— Anfald paa det danske Riges Udenværker; derefter fulgte Øens Tragedier under Danmarks og Sveriges Brydetag om Herredømmet i Østersøen, og endelig har vi Hændelserne fra den sidste Verdenskrig.

I Aaret 1104 blev Bispen i Lund Ærkebiskop for hele Norden. Kirken var nu blevet en Magtfaktor, der end ikke bøjede sig for Kronens Bærer, og efter en Fejde mellem Ærkebiskop Eskil og Kong Svend Grathe maatte Kongen for at sone sin Brøde give Bispen de tre af Bornholms fire Herreder som en Slags Len. Kun Rønne Herred blev indtil videre staaende direkte under Kronen. Her byggede omkring 1190 Kong Knud den 6te Slotsfæstningen Lilleborg. Den laa omtrent midt paa Bornholm paa en høj Klippeø omgivet af en Borgsø. Dens Levetid blev dog kun kort. I en af de talrige Fejder mellem Konge og Bisp søgte denne Støtte hos Venderfyrsten Jaromar fra Rygen, hvis Hær besejrede Kongens Styrker, stormede og afbrændte Lilleborg. Det var i Aaret 1259. Omtrent samtidig fuldførte Lundenserbispen Opførelsen af Slottet og Fæstningen Hammershus paa Bornholms nordlige Forbjerg. Denne blev Centrum for Bispemagten, og om denne efter Datidens Forhold stærke Fæstning stod mange blodige Kampe mellem Kongens og Ærkebiskoppens Hære i de næsten 400 Aar, det varede, inden Kongen fik sit Len tilbage. Her fandt ogsaa de Adelsmænd, som efter Mordet paa Kong Erik Glipping af Kronens Vogtere blev erklæret for fredløse, et sikkert Tilflugtssted. Det lykkedes nogle Gange Kongemagten at sætte sig i Besiddelse af Fæstningen, men det blev kun korte Afbrydelser af Bispemagtens lange Herredømme, og fra 1327 kom ogsaa Rønne Herred ind under Ærkebispen. Dette Herred var af en gældbunden Konge pantsat til en Adelsmand, Drost Uffe Nielsøn, hvis Slægt i nævnte Aar solgte Herredet til Bispen i Lund, der altsaa nu blev lovlig Herre over hele Øen.

Det var gennemgaaende ikke noget mildt Herredømme, der raadede i disse fire Aarhundreder. Bornholmerne klagede da ogsaa tit til Kongen — med større eller mindre Held — over Bispbevældets Forurettelser og Overgreb paa Personer og Ejendom. Henimod Slutningen af Perioden fik

Stenalderfløjte af en Faareknogle, 15 cm lang, fundet ved Hammeren.

Befolkningen en ny Tyngsel gennem Lybækkernes mangeartede Forulempelser. Øen laa paa deres Handelsvej, og det forenklede deres Forretninger i Østersøen at rejse deres Boder paa de bornholmske Kyster, købslaa over egne og Øens Produkter og benytte Stabelpladserne som Mellemstationer. Men de gik videre, landsatte Krigsfolk, plyndrede og brandskattede Øen. Dette skete saaledes i 1509 og 1510, da Aakirkeby blev afbrændt.

Det vakte derfor megen Sorg paa Bornholm, da Kong Frederik den 1ste i 1525, efter at Bispens Herredømme uigenkaldeligt var bragt til Ophør, overlod Lybækkerne Øen for 50 Aar. Kongen bevarede ganske vist Overherredømmet og den gejstlige Jurisdiktion, men det lybske Raad, der udøvede sin Myndighed gennem en Foged med en Lensmands Myndighed, havde Ret til Skatter og de Pligttydelser, der laa udenfor det gejstlige Omraade.

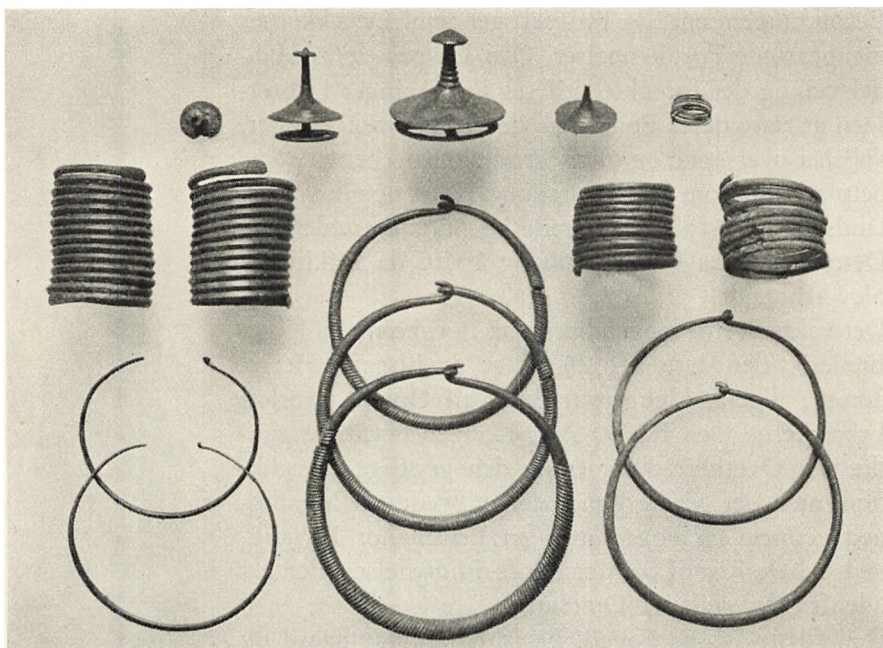
Den første lybske Foged, Bernt Knop, var haard og vilkaarlig, og i Tillid til et Kongeløfte om Bistand rejste Beboerne sig i 1535 til væbnet Modstand; men Bernt Knops Landsknægte tilføjede de lidet vaabenduelige Bornholmere et blodigt Nederlag Syd for Aakirkeby, og haarde Straffe paa Liv og Ejendom ramte de overvundne. Siden indsatte Lybæks Raad Schweder Kettingk som Høvedsmand. Ogsaa om ham gik der i de følgende Slægtled Frasagn om tyrannisk Fremfærd, men man maa paa den anden Side anerkende, at han i den dansk-svenske Syvaarskrig (1563—1570), hvor Lybæk var Danmarks allierede, med Raadsnarhed og Dygtighed ordnede det bornholmske Forsvar, dels ved Mandskabets Indøvelse, dels ved Anlæg af Kystskanser, og derved reddede Øen fra fjendtlig Landgang med Mord, Brand og Rov.

Fra 1575, da Lybækkerperioden sluttede, styredes Øen af kongelige Slotsfogder, der fra Hamershus indkrævede de Kronen tilkommende Skatter, og fra 1624, da den særlige bornholmske Militz indførtes, stod i Spidsen for dens Forsvar. Denne blev under

Meget stor og smuk Flintedolk fra Nylarsker.

FOT.: NATIONALMUSEET

FOT.: NATIONALMUSEET

*Kvindesmykker af Bronze, alle Dele af Grisbyfundet
fra den yngre Bronzealder.*

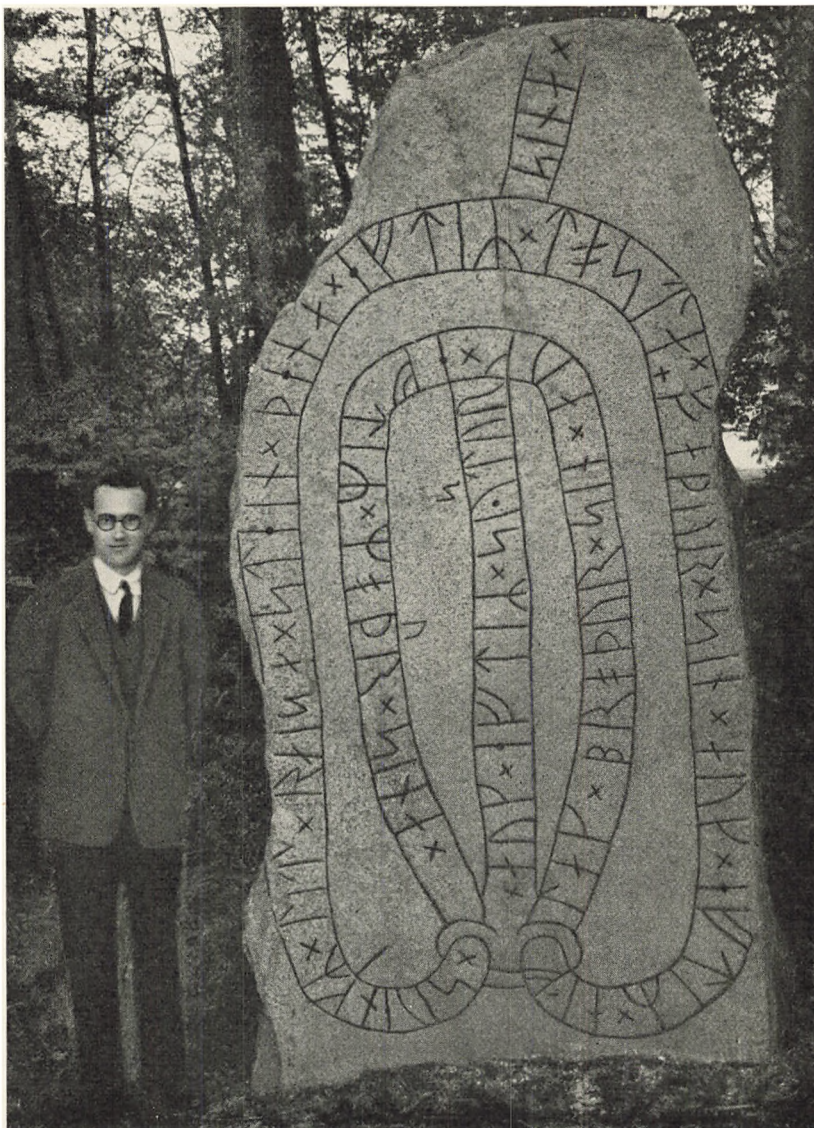
Krigen mellem Danmark og Sverige 1643—1645 sat paa en haard Prøve, som den ikke bestod. Den 9. Juni 1645 forsøgte en svensk Flaade under Admiral Wrangel Landgang ved Malkværnsskansen Nord for Neksø. Forsøget lykkedes trods Modstand og Mandefald blandt den paa Grund af Forsømmelighed alt for faatallige Besætning. Neksø blev nu prisgivet vild Plyndring, men trods det menige Mandskabs Ønske om at gaa imod Fjenden, opgav Væbningens Officerer ethvert Forsøg paa Kamp. I Stedet for indgik man med den svenske Admiral et Forlig, hvorefter denne modtog en Løsesum for at lade Øen i Fred. Derefter sendtes Militens Mandskab hjem, saaledes at Svenskerne, da de i Strid med den indgaaede Aftale nogle Dage efter gik i Land ved Hammershus, let kunde erobre Fæstningen og dermed hele Øen. En svensk Statholder, John Burdon, overtog Styret paa Bornholm, der af Svenskerne betragtedes som et erobret Land. Takket være Kong Christian den 4des stædige Modstand imod at afstaa Øen bevaredes denne for den danske Krone ved Freden i Brømsebro. John Burdon forlod dog først Bornholm efter en hensynsløs Udplyndring. Efter Overgivelsen maatte Væbningens Officerer staa Kongen til Ansvar for deres Fejghed. Det blev til fire Dødsdomme, der dog ved kongelig Naade mildnedes til Landsforvisning.

Tretten Aar senere maatte Danmark ved Freden i Roskilde afstaa hele den Del af Riget, som laa Øst for Øresund, til Sverige. Da gik ogsaa Bornholm tabt, og den 29. April 1658 gik den svenske Besættelses-hær i Land paa Øen, anført af Oberst Johan Printzensköld, der tog Ophold paa det dengang halvt i Ruiner liggende Hammershus. Det var en fattig og forarmet Landsdel, den svenske Lens- og Slotshøvding tog i Besiddelse. Befolkningen udgjorde kun godt 8.000 Mennesker, idet en Pest faa Aar før havde bortrevet over $\frac{2}{5}$ af Indbyggerne. Men den sven-

Bornholmsk Hængesmykke, Guldbrakteat med Runer og Rytter fra den germanske Jernalder. FOT.: NATIONALMUSEET

ske Konge var i Krig, og han fordrede baade Penge, Mandskab og Forsyninger til sine Armeer, der kæmpede paa flere europæiske Valpladser. Printzensköld søgte i nogen Grad at mildne sin Herres strenge Krav, men dette kendte den bornholmske Befolkning intet til, og han blev betragtet som ansvarlig for et Styre, der følte som et utaaleligt Tyranni. Da det derfor i August 1658 rygtedes, at Kong Carl Gustav havde genoptaget Krigen mod Danmark, dannedes paa Nord- og Vestbornholm en Sammensværgelse med det Maal at afryste det fremmede Aag. Heldet fulgte disse modige Mænd, hvis Ledere var »Bornholms Befrier« Jens Kofoed og Præsten Poul Ancher. Printzensköld blev den 8. December 1658 taget til Fange i Rønne og nedskudt paa Gaden. Den følgende Dag faldt ved List og Trusler Hammershus i Hænderne paa den i Hast sammenkaldte Hær af Borgere og Bønder. Hele Øen blev hurtig rensed for svenske Soldater, hvoraf enkelte blev dræbt, Resten tagne til Fange. Ogsaa Tropperne fra et svensk Undsætningsskib, som kort Tid efter ankrede op uden for Hammershus, lykkedes det at internere, og den 29. December 1658 kunde Repræsentanter for den bornholmske Befolkning overgive Øen til den danske Konge, Frederik den

FOT.: NATIONALMUSEET

Den anseligste af Bornholms mange Runestene, Brogaardsstenen, opstillet i en Lund ved Vejen fra Hasle til Rønne. Paa Stenen læses: Svenning lod rejse denne Sten efter sin Fader Toste og efter sin Broder Alvlak og efter sin Moder og efter sin Soster.

3die, der ved en Højtidelighed paa Københavns Slot udstedte et Privilegiebrev til den ved egen Tapperhed genvundne Landsdel, som han lovede aldrig oftere at afstaa til fremmed Magt. Dette Løfte kostede Kongen 5 Tønder Guld; thi saa stor en Løsesum maatte der ydes Svenskerne for igen at opgive Bornholm.

Frihedskampen i 1658 staar for Bornholmerne som den stolteste Begivenhed i Øens Historie. Til Minde om den har den nuværende Generation nær Slotsbroen til Hammershus rejst en Granitsten med en Indskrift, der lyder:

Folket brød sit Fremmedaag – Her hvor Klippen bryder Sø – Frifødt Æt har Fædres Sprog – End Bornholm er Danmarks Ø.

Enevoldskongen stillede en Guvernør i Spidsen for Øens Styre, baade det civile og militære. I 1740 fik Bornholm en Amtmand, og Kommandanten fik alene som Chef for Militsen den Opgave at sørge for Øens Forsvar. Denne Milits blev efter 1660 ikke stillet paa haarde Prøver. Under den skaanske Krig (1675—79) forsøgte Svenskerne en enkelt Gang Landgang paa Øen, men dette blev afslaaet. I den store nordiske Krig i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede var den Genstand for enkelte mindre Angreb, der heller ikke lykkedes. Saa kom ca. 100 Aar senere den langvarige Fejde med Englænderne, der af og til beskød de bornholmske Kystbyer. Skaden var dog betydningsløs. I denne Periode deltog mange Bornholmere med megen Iver og stort Held i Kapring af engelske Priser. I de to slesvigske Krige fik Militsen ingen Opgaver, da Preusserne dengang ikke havde nogen Kampflaade; men adskillige Bornholmere deltog frivilligt i Danmarks Forsvar, blandt dem Dybbølhelten, Løjtnant Anker.

I 1867 ophævedes Bornholms Milits, og Bornholmerne skulde have deres

Kvindesmykke af forgyldt Bronze med indlagte Sten i Form af to Dyr, fra den germanske Jernalder, fundet i Østerlars Sogn.

FOT.: NATIONALMUSEET

FOT.: P. V. GLOB

*Bornholmske Helleristinger: Skibsbilleder,
Fodspor og Skaalgruber fra „Mossebakken“ ved Sandvig.*

Rekrutuddannelse ovre sammen med de militærpligtige fra andre danske Provinser. Man beholdt dog den Særstilling, at de derefter overførtes til et stedligt Korps, Bornholms Væbning. Denne ophævedes i 1923, men genoprettedes i 1933 under Navnet Bornholms Værn.

Kongeløftet fra 1658 om visse Privilegier var holdt i stor Almindelighed, og Bornholmerne ytrede i Aarenes Løb stor Misfornøjelse med den Maade, hvorpaa Løftet blev holdt. Deres Adgang til kun at gøre Krigstjeneste paa Øen var dem ikke nok. De forlangte ogsaa en Særstilling med Hensyn til at svare Kongen Skat. Paalægning af Ekstraskatter fremkaldte bitre Klager og Skattenægtelser, der i 1770 nær havde fremkaldt væbnet Indgriben fra Statsmagts Side. Det lykkedes dog Juristen Peder Kofoed Anker, der af Kongen sendtes til sin Fødeø, at tilvejebringe et Forlig, og de bornholmske Særrettigheder blev formulerede i et Privilegiebrev, hvor der bl. a. blev indrømmet Indbyggerne visse Skattelempelser, som opretholdtes indtil Skattelovene af 1903.

Et andet Spørgsmaal, der fremkaldte bitre og langvarige Stridigheder, var Udmarkssagen. Fra gammel Tid laa det indre af Bornholm samt Strandarealerne udyrket hen, i det væsentlige kun bevokset med Lyng, Enebærbuske eller lavstammede Træer. Disse Arealer blev af Beboerne betragtet som Allemandseje, hvorfra man hentede Tørv og Brænde, eller hvor man lod Kreaturerne græsse. Efterhaanden som Befolkningen voksede, blev en Del af disse Strækninger indgærdede og opdyrkede af nærboende Jordbrugere. I Begyndelsen af det 18. Aarhundrede forbød

Regeringen dette, idet man hævdede, at Udmarken var Kongens, og at der skulde svares Afgift af de allerede opdyrkede Arealer. Dette fremkaldte megen Bitterhed og talrige Klager, indtil der i 1832 blev truffet den Ordning, at ca. $\frac{2}{5}$ af Udmarken tilfaldt Staten, Resten Kommunerne, hvis Part skulde fordeles efter Soggenes Hartkorn. Bønderne foretog nu Udstykningen efter Gaardenes Hartkorn, men dette kaldte Husmændene frem til Protest; de forlangte deres Ret til Del i Udmarken. Ved en Højesteretsdom af 1862 fik de principielt Medhold, og ved en Lov af 1866 blev der givet en Kommission Bemyndigelse til at træffe en Ordning i de enkelte Kommuner ved Forlig eller Kendelse. Dermed endte den 150 Aar gamle Strid om disse Landstrækninger, der nu fra herreløs Ødemark er forvandlet til frodige Skove — derunder den store Statsskov Almindingen, Danmarks tredie største Skov — og vidtstrakte Kommuneplantager samt flittige Rydningsmænds veldrevne Agre.

Den bornholmske Befolkning viste i disse og andre Forhold en ubøjelig Vilje til at hævde, hvad den betragtede som sin Ret. Dette maa ses paa Baggrund af, at den historiske Udvikling inden for Bondebefolkningen havde et andet Forløb end i det øvrige Land. Herremandsvældet lærte man aldrig at kende paa Bornholm. Den bornholmske Bonde bevarede altid sin personlige Frihed og Uafhængighed og kom aldrig til at friste

Malkværnsskansen ved Neksø, der blev benyttet til Forsvar mod Landgangstropper i Krig mod Svenskerne.

FOT.: A. KJØLLER

FOT.: NATIONALMUSEET, FREDERIKSBORG

Kaptajn Jens Pedersen Koefoed (1628—1691), malet 1683, Bornholms Frihedsbelt; befriede sammen med Præsten Poul Ancker og Landsdommer Peder Olsen Bornholm fra det svenske Herredømme.

de Trællekaar, som andetsteds i Landet fulgte i Vornedskabets og Stavnsbaandets Køl vand.

Oppositionen mod Myndighederne betød dog ikke, at Bornholmerne ikke helt og fuldt følte sig som Danskerkongens tro Undersaatter. Deres politiske Maal har altid været den nærmest mulige Tilknnytning til Riget. Skønt Forholdene af historiske og geografiske Aarsager maatte udvikle sig anderledes paa denne Ø end i det øvrige Monarki, har politisk Separatisme været et for Bornholmerne ukendt Begreb. Vel gjorde Øens ensomme Beliggenhed ude i Østersøen i gamle Dage Forbindelsen med Moderlandet vanskelig, men dette fremkaldte aldrig en Sindelagets Krise eller Tvivl om, hvilken Nation man tilhørte. Og i den nyere Tid har den tekniske Udvikling helt revolutioneret Trafikforholdene. De store hurtiggaaende Motorskibe, Telegrafene, Telefon og nu sidst Luftruten København - Rønne har ophævet den geografiske Isolation. Men saa kom Verdenskrigene med Minespæringer og Brydekampen mellem fjendtlige Magter i et Hav, som omskyller Bornholm. Nu blev den igen en ensom Forpost. Den fik paany sin egen Historie, forskellig fra det øvrige Lands. Under den første Verdenskrig, hvor Danmark jo bevarede sin Neutralitet, mærkedes Isolationen kun paa det økonomiske og erhvervsmæssige Omraade. De begrænsede Trafikmidler gjorde det i højere Grad end hidtil nødvendigt, at Øens Forsyning baseredes paa dens egne Produkter, og at Øens Tilførsler reguleredes efter lokale Regler. Derfor udstyredes Øens Amtmand og andre Myndigheder med specielle Beføjelser. Under Verdenskrig Nummer 2 blev det paany paakrævet at træffe lignende særlige administrative Foranstaltninger, og Amtmanden fik mere vidtgaaende Kompetence end andre danske Amtmænd.

Saa kom Danmarks Skæbnedag den 9. April 1940. Dagen efter blev ogsaa Bornholm besat. Tre tyske Skibe landsatte den første Besættelsesstyrke, antagelig ca. 1200 Mand, der dog i Løbet af kort Tid reduceredes til ca. 150. Det var udelukkende Infanteri, men fra Juli Maaned 1940 og indtil Besættelsens Ophør i Maj 1945 overdroges Tyskernes Bevogtning af Øen til Marinetropper. De fleste af disse, normalt omkring 400 Mand, var garnisonerede ved Rønne, paa hvis store Sportsplads, Galløkken, der opførtes en anselig Baraklejr. Hertil kom de tyske Soldater, som i Sværme paa indtil 1000 ad Gangen fik Landlov fra Krigsskibene, der ustandselig og i stort Antal anløb de bornholmske Havne, særlig Rønne og Neksø, og hvis Indkøb var en stadig Trusel mod Befolkningens egne Forsyninger. Iøvrigt prægedes Besættelsen af talrige Eksperimenter af teknisk og befæstmæssig Karakter fra Værnemagtens Side. Saaledes paabegyndtes i November 1940 et stort Befæst-

FOT.: RØNNE MUSEUM

Johan Printzensköld, den svenske Oberst, der var Bornholms Kommandant, da Øen ved Freden 1658 blev afstaaet til Sverige, blev taget til Fange af Jens Koefoed og hans Fæller og dræbt i December samme Aar.

ningsanlæg paa Bornholms Sydspids, Dueodde, men Arbejdet ebbede ud i Foraaret 1941, efter at der var opført to Cementfundamenter. Paa samme Tid anlagdes to Lytterstationer, henholdsvis paa Vestkysten og Østkysten af Øen til Afprøvning af Undervandsbaade. Dette medførte et Forbud imod Sejlads og Fiskeri af enhver Art i visse betydelige Omraader, naar Vejret tillod Stationerne at arbejde.

Efter 29. August 1943 skærpedes Modsætningerne mellem Befolkningen og Værnemagten efter samme Linie som i det øvrige Land; den bornholmske Modstandsbevægelse var stærk og velorganiseret. I Begyndelsen af 1944 holdt Gesetapo sit Indtog paa Øen; ikke mindst Kontrollen med Rutedamperne, Telegrafanlægget og Rigttelefonen havde Interesse for dette Korps.

I Foraaret 1945 øgedes Besættelsestropperne til ca. 2000. Dette medførte bl. a., at et stort Antal Skoler, Hoteller og offentlige Bygninger beslaglagdes. Samtidig begyndte Flygtninge fra Østtyskland at ankomme til Øen i stedse større Skarer, dels civile, dels Soldater fra de slagne tyske Armeer. De civile Flygtninge blev af den nylig tiltraadte tyske Kommandant, von Kamptz, efterhaanden sendt bort, for at de ikke skulde svække Øens Forsvar, som han forberedte med alle Midler. Derimod fandtes der paa Øen af flygtede Soldater ca. 20.000 paa Kapitulationsdagen.

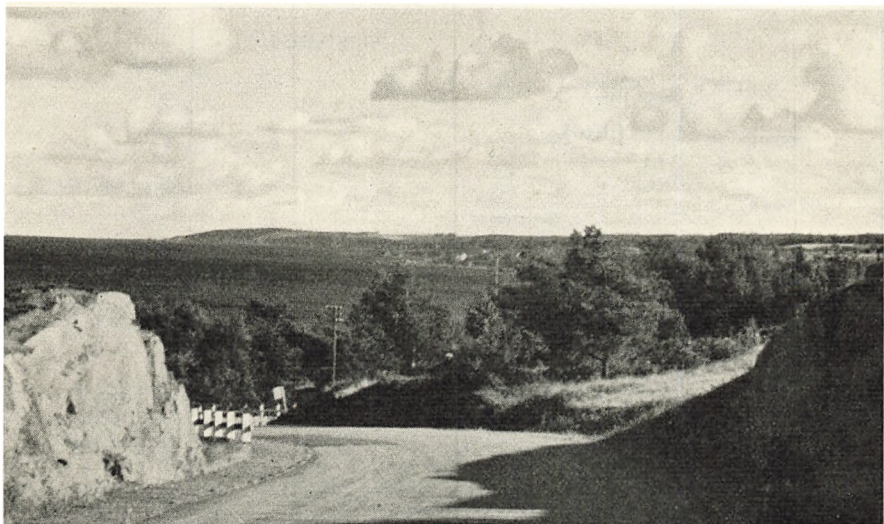
Befrielsesbudskabet den 4.—5. Maj 1945 blev paa Bornholm modtaget med samme Jubel som i det øvrige Land. Der viste sig imidlertid ingen Repræsentant for den engelske Krigsmagt, og von Kamptz nægtede at kapitulere til Russerne, hvis Flyvemaskiner han lod beskyde fra ny oprettede Antiluftskytstillinger. Den 7. Maj svarede Russerne med at nedkaste Bomber over Neksø og Rønne, hvor der voldttes betydelig materiel Skade; 5 Mennesker dræbtes og 17 saaredes. Senere samme Dag nedkastedes russiske Flyveblade, hvori der forlangtes Kapitulation inden den følgende Dag Kl. 10. Da den tyske Kommandant fortsat nægtede at overgive sig, og alle Forsøg paa at opnå en Ordning, der kunde afværge en Katastrofe, mislykkedes, blev de to Byer fuldstændig evakuerede tidlig om Morgenen den 8. Maj. Paa Klokkeslettet for det russiske Ultimatus Udløb regnede Spræng- og Brandbomber ned over de to mennesketomme Byer. Efter dette Angreb overtog General Wuthmann, der som Flygtning opholdt sig paa Øen, Kommandoen i Stedet for von Kamptz og gennemførte Kapitulationen. Samme Eftermiddag landsattes en russisk Fortrop i Rønne. Den lange Besættelse var endt, og efter godt en Uges Forløb fandtes der ikke een Tysker mere paa Bornholm. Ikke desto mindre vedblev russiske Tropper og Materiel at

strømme til Øen. Frygten for, at Bornholm skulde blive et af de storpolitiske Diskussionsemner, som Tiden efter den anden Verdenskrig har været saa rig paa, viste sig ugrundet, for den 16. Marts 1946 meddelte Russerne, at de forlod Bornholm, og den 5. April afsejlede General Jakuschof og hans Stab fra Rønne, hyldet af Befolkningen, der dels anerkendte den korrekte Maade, hvorpaa den røde Hær havde optraadt, dels glædede sig over, at de nu igen helt skulde være Herre i deres eget Hus. Saaledes ønsker Bornholmerne — i vore Dage som i svunden Tid — at gøre deres Gerning og løse Tidens Krav. Disse er for Tiden store. Kun langsomt rejser de bombede Byer sig af deres Ruiner. Pris- og Lønstigning samt Mangel paa Arbejdskraft og Materialer gør Genopbygningens Vej lang og trælsom, men den værste Nød er dog afhjulpen ved den svenske Nations storstiledede Gave i Form af 300 fuldt færdige Træhuse, og den danske Indsamling af 7 à 8 Millioner Kroner betyder ikke alene en væsentlig materiel Hjælp, men den har ogsaa fjernet fra det bornholmske Sind den Ensomhedsfølelse, som raadede i Maj 1945, skabt af den dybe Kontrast: i det øvrige Land festede man uden Mislyd over det forhadte Fremmedvældes Ophør, paa Bornholm drev Røgskyerne fra de sønder-skudte Byer hen over Øen. Nu ved man, at den nationale danske Samfølelse ikke fornægter sig, hverken i Medgang eller i Modgang.

FOT.: NORDISK PRESSEFOTO

Svenske Træhuse som Erstatning for de Huse, der ødelagdes ved Bombeangreb i Maj 1945.

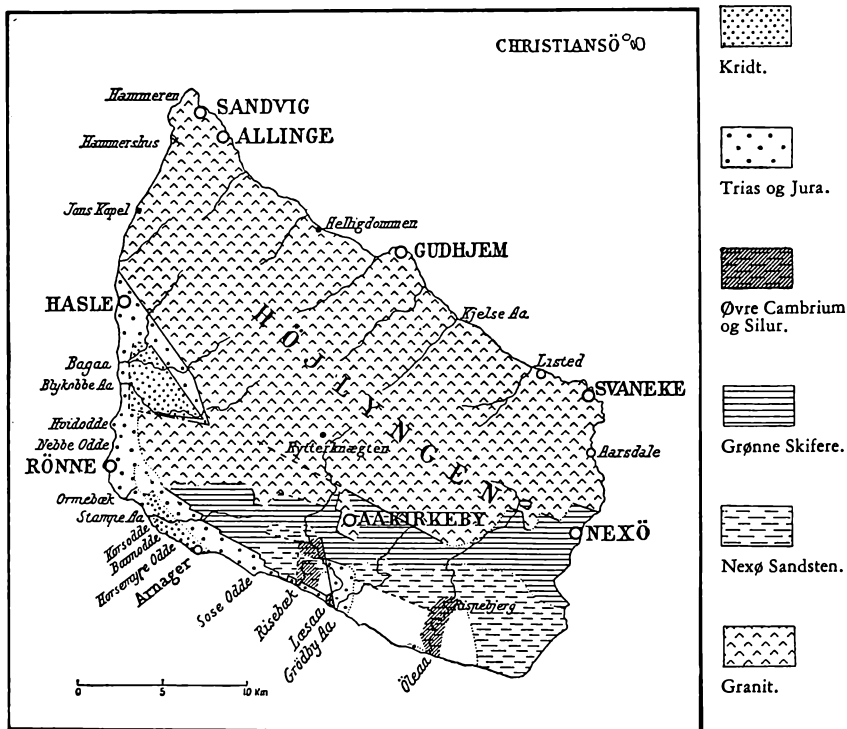
Udsigt over Bornholms Østkyst fra Vejen ved Allinge.

FOT.: JONAS

BORNHOLMS GRANIT, SANDSTEN OG LER

AF ARNE LARSEN

LIVET paa en større Havneplads præges i Almindelighed af de Virksomheder, der forefindes i Byen og dens Opland. Gaar man saaledes en Rundtur paa Havnen i Rønne, vil man ikke være i Tvivl om, at det netop er paa Bornholm, man befinder sig. Ved en af Molerne rutsjer Chaussésten fra Lastbilens Lad ned i Skibets dybe Last. Længere henne ligger en dampende Skude fuldt lastet med ildfaste Chamottesten og store glaserede Rør. Vore Sko er efterhaanden blevet helt hvide af et fint Pulver, der som et tyndt Snelag dækker hele Molen, og netop nu kommer en stor Lastvogn med Kaolin til Naboskibet, Chaufføren er hvid som en Møllersvend. Paa Molen længst sydude stiger en tæt, hvidlig Røg op fra en stor, bred Skorsten; sølvskinnende Smaasild forvandles til en gylden, meget eftertragtet Eksportvare, og alene den Duft, der slaar os i Møde, naar vi passerer Stedet, røber for os, hvor i Danmark vi befinder os. — »Ja, det er altsammen meget godt,« siger Turisten, »men hvor er de berømte Klipper da henne?« Saadan skuffes mangan en Turist, naar han første Gang kommer til Bornholm; han forlanger virkelig at se Klipper i det Øjeblik, Damperen glider ind i Havnen! Fejlen er i saa Tilfælde ikke Bornholms, men hans egen; thi en god Turist maa, naar

Geologisk Kort over Bornholm, efter „Danmarks geologiske Undersøgelser“.

han lægger Plan for sit Besøg paa et for ham nyt og ukendt Sted, ikke indskrænke sit Forarbejde til blot at se paa et tilfældigt Kort, men bør selvfølgelig sætte sig nøjere ind i den Egn, han vil besøge — eller rettere opleve! Se nu engang paa omstaaende Kort over Bornholms Undergrund, altsaa et Kort, der søger at vise, hvad der bliver tilbage, hvis vi tænker os Mulden og Morænelaget, det, Isen har slæbt herved fra Sverrig og Finland, taget bort. De vil da se, at Granitten, og det er jo det, Klipperne bestaar af, kun kan iagttages paa den nordlige Del af Øen, medens Sydbornholms Granit ligger dybere nede, saa dybt, at vi intet Sted faar den at se, idet den her er dækket af noget yngre Dannelser. Altsaa, vi skal et Stykke bort fra Rønne for at finde Klippe; nærmest Byen er det Leret, der spiller den primære Rolle, men derom senere.

„Tusind Aar før Danmarks Lande
 hæved sig af Havets Bund,
 laa i vintergrønne Vande
 Øen med den stejle Pande
 ankret op paa Klippegrund
 som en overiset Skude,
 milefernt der østerude“.

FOT.: ALFRED KØLLER

De 50 m høje Klippevægge („Hvidkleven“) ved Jons Kapel er de mest imponerende paa Bornholm. Efter Sagnet boede Munken Jon i en Grotte, hvis Indgang kan skimtes ved Klippefoden til venstre. Fra „Talerstolen“, en Afsats højere oppe paa Klippen, prædikede han for Øens bedenske Befolkning.

FOT.: ALFRED KJØLLER

*Furede efter Aartusinders Kampe med Østersøens Bølger
afventer Hammerens Klipper dog stejle og trodsige fornyede Angreb.*

Saaledes skriver Digteren Hans Hjorth, en gæv Bornholmer, der ikke blot i Ord, men ogsaa i Tone eller med Pensel i Haand paa saa smuk en Maade har formaaet at skildre Fødeøen. Ja, Granitten er meget ældre end nogen kendt Jordbund i det øvrige Danmark, omkring 2000 Mill. Aar, mener de kloge! Den opstod i Jordens Urtid ved Størkning af flydende Lava, og den Dag idag kan man se dens tre Hovedbestanddele: Kvarts, Feldspat og Glimmer, hvis hvidlige, rødlige og sorte Krystaller danner en kornet Masse. Snart er det den ene, snart den anden Farve, der dominerer, og man taler om forskellige Granitvarieteter, der næsten alle har Navn efter Forekomsten. »Hammer Granitten« er rødlig, »Rønne Granitten« næsten sort, »Vang Granitten« graaspættet og den meget smukke »Paradisbakke Granit« lysegraa med hvidlige, flammelignende Tegninger. Den mest udbredte Granitform, »den sribede Granit« har dog Navn efter sit Udseende, idet den ikke er begrænset til en enkelt Lokalitet. Klippernes Farve er dog langt fra enebestemt af Granittens Grundbestanddele; thi selv den Klippe, der for Menigmand ser ganske vegetationsløs ud, er saa godt som altid dækket af en Alge-, Lav- eller Mosskorpe, og det er denne Bevoksning, der i Almindelighed er det

FOT.: ALFRED KJØLLER

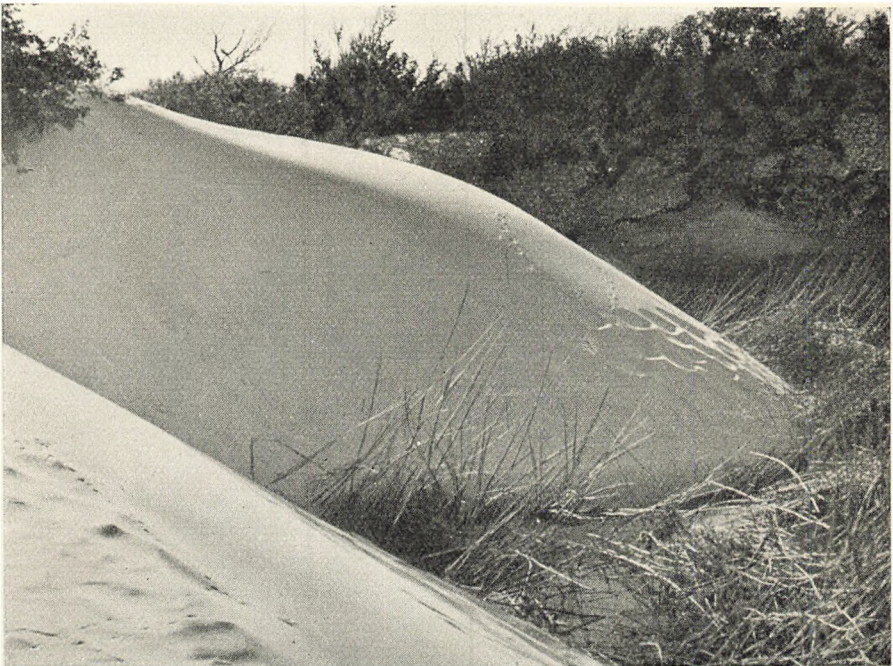
Helligdomsklippen ved Ro. Den øverste Del af Granitvæggen er dækket af et blødt Lavtæppe. Ved Klippens Fod findes en af Bølgerne dannet Jættegryde, og til denne hellige, altid vandfyldte, „Kilde“ valfartede vore Forfædre.

FOT.: BORNHOLMS TURISTF. *En Sejltur langs den forrevne Kyst mellem Rø og Gudhjem er uforglemmelig. For Lystfiskere er Ørredfiskeri fra Klipperne en yndet Sport.*

dominerende Element i Klippernes Farvesymfoni. Ved Kysterne er Granitten saaledes kulsort, saa højt Bølgesprøjtet naar; længere oppe er gyldne, messinglignende Farver de herskende, og endnu længere til Vejrs fortøner det sig i grønne og graalige Farver. Ved nøjere Undersøgelse viser det sig, at denne Variieren er betinget af forskellige Plantesamfunds Optræden. Den ægte Granitfarve kan altsaa kun iagttages i Brudflader, og disse skal endda være helt friske, da de hurtigt overtrækkes af et tyndt Rustlag.

Paa en Tur mod Nord langs Kysten fra Rønne skal man et godt Stykke paa den anden Side Hasle, før man træffer Klipper; men saa bliver Skærgaarden til Gengæld ogsaa ved lige til Nexø, kun stedvis afbrudt af mindre Sandpletter. Navne som Sandvig, Sandkaas og Melsted røber Stedets Karakter, og her rører sig Sommeren igennem et fornøjeligt Badeliv. Kystklipperne er vilde og forvredne. Istidens udglattende, monotone Spor er forlængst udslettede, idet Bølgenes Slid i Forbindelse med vedholdende Forvitring har udformet Granitten paa mere varierende Maade. Resultater som »Lyseklippen« ved Rø og »Løvehovederne« ved Hammershus lever op i Kystpanoramaet. Mange Steder har Havet gnavet sig

*Efter nogle Dages Storm dækker nydannede
hvide Klitter Vegetationen. Saavel i Skønbed som Storslaaethed kan
Dueoddets Klitter maale sig med de jyske.*

FOT.: DAM JOHANSEN

dybt ind i Klipperne. Saaledes opstod de »tørre Ovne« i Stenalderen, da Bornholm laa lavere end nu, medens de »vaade Ovne«, der ligger i Niveau med Nutidshavet, vel sagtens udformes endnu den Dag idag. En uforglemmelig Oplevelse er det at sejle ind i den imponerende og skønne vaade Ovn neden for den statelige Ruin af Hammershus, uhyggeligt at famle sig ind i den tørre, men dybt indskaarne »Sorte Gryde« ved Helligdomsklipperne. Godt 50 m skærer denne sig ind i Klippen; Vandet drypper fra Hulens Loft, Mørket ruger over dens Indre, og pibende Flagermus anes som Aandepust gennem Luften. Disse to Ovne hører til de klassiske og er almindelig kendte, men gaa selv paa Opdagelse og find flere! Hvor mange kan De f. Eks. finde paa Skraaningerne umiddelbart Syd for Jons Kapel? De fleste Turister har kun set to paa dette Sted, men De, der vel hører til de mest energiske af Slagsen, vil sikkert ogsaa opdage en uhyggelig, kælderdyb Grotte noget højere oppe, og her vil De i Ordets bogstaveligste Forstand kunne »gaa under Jorden«! Inde paa Øen har Klipperne bevaret det Præg, Gletsjerisen gav dem. Typisk ser man dem i alle vore Løkker (Kvægindhegninger), hvor de dukker op mellem Ene og Roser. Lav er Klippen her. »Stødsiden« mod

FOT.: TÜRCH

*Saa forskellige er de bornholmske Kyster:
Fra Nordbornholms vilde Klippekonturer — som her ved Rødkleve —*

Øst er svagt skraanende, ofte med Skurestriber, og delvis dækket af et lysegrønt Mostæppe, isprængt prægtige Blaamunke og gule Snerrer. Vore Forfædre mejslede med deres primitive Redskaber deres for os mystiske »skaalformede Fordybninger«, »Solhjul« og »Skibe« paa disse Flader. Den stejlere »Læside« er derimod mere uregelmæssig og bevokset med grønne Engelsød, violette Natskygger og duftende Kaprifolium. I Modsætning til Løkkernes flade, lidet imponerende Klipper finder man anderledes høje og stejle Klippepartier i de saakaldte Sprækkedale, der alle gaar i Retningen NØ—SV og synes mejslede ned i Granitten. Alle-rede i Jordens Urtid blev den første Begyndelse til disse Dale gjort, oprindelig vel blot ubetydelige Sprækker i Stenmasserne, senere udvidede ved Forvitring og rindende Vands Virksomhed og endelig tilsidst grundigt bearbejdet og udformet af Istidens Gletsjere. Idag gennemrisles de

— til Sydbornholms blide Sandstrande, hvor den lille Barnesjæl uforstyrret kan tumle med Livets Problemer.

FOT.: JONALS

alle af en lille, muntert pludrende Bæk, Svalhed og krydrede Dufte præger Atmosfæren, og Omgivelserne er et eventyrligt Krat af Buske og Urter, en Fryd for Botanikeren, et Eldorado for vor Nationalfugl, Nat-tergalen (Bornholmernes »Fjælstaun«). Ekkodalen er vel den berømteste af disse Dale, men ogsaa alle Kløfterne i Paradisbakkerne, saavel som Kobbeaadalen, Finnedalen og mange flere hører herhen.

Adskillige Steder paa Øen har Granitten undergaaet forskellige Omdannelser. Mellem Svaneke og Nexø er Klipperne saaledes flere Steder dækket af deres eget Smuldringsprodukt, et til Havegange fortrinligt egnet Grus; navnlig ved Fiskerlejet Aarsdale optræder det i tykke Lag. Kaolin- en i Nærheden af Rønne er opstaaet ved kraftig kemisk Omdannelse af Feldspatten i Granitten. Hvornaar og hvorledes denne Omdannelse har fundet Sted, kan man kun gisne om.

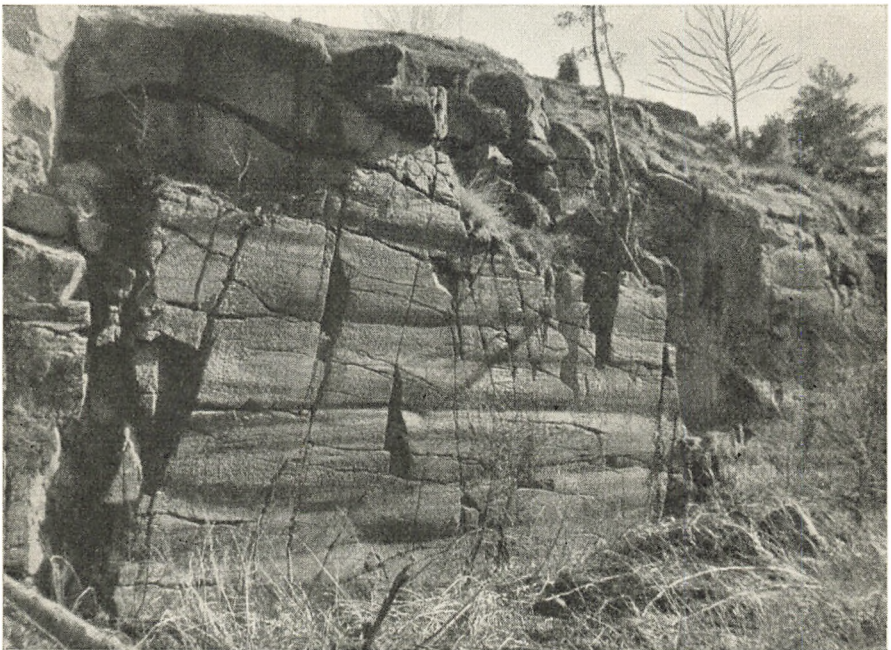
Medens Granitten stammer fra Jordens Urtid, opstod Sydbornholms Sandsten, Orthoceratitkalken og de mange, i Reglen sorte, Skiferlag i den følgende Periode, Jordens Oldtid. Disse Stenarter er dannet ved Aflejring af løst Sand, Ler eller Kalkskaller paa Bunden af et Hav med varierende Dybde; senere er saa det løse Materiale kittet sammen til fast Sten. Kun ganske enkelte Steder træder disse Stenarter frem gennem Morænedækket. Saaledes er Kysten S. f. Nexø stedvis karakteristisk ved ganske flade Klipper af Nexø Sandsten og grønne Skifre. Anderledes skønt og endnu mere fremmedartet kommer de gamle Skifre i Dagens Lys ved de to Aar Læsa og Øleaa. Talrige er de Geologer, der mellem Aar og Dag har besøgt disse Steder; men ogsaa almindelige Turister bør finde herhen, thi de stejle og høje Skrænter, der findes her, kan i Skønhed fuldtud maale sig med de mere kendte paa Nordlandet. Grundvandet siver ud mellem de sorte Skiferlag, Flager af Levermos klamrer sig til de stejle Vægge, Asketræer i monstrøse Former luder ud over det langsomt rindende Vand, medens Rødderne krampagtigt kiler sig ind mellem Lagene; overalt en Urskov af Bregner, og kan De lide Kirsebær — nej, lad os ikke røbe mere!

Endnu yngre er de Dannelser, man træffer i Omegnen af Rønne. Det drejer sig her om graa, sorte el. røde Lerarter, og det er dette Ler, der danner Basis for vor berømmelige Keramikindustri. Sammen med »Haslekullene« og »Robbedalegruset« blev dette Ler dannet i Juratiden, et Afsnit af Jordens Middelalder. Fra Kridttiden, der er et senere Afsnit inden for samme Jordperiode, har vi ved Arnager en ret imponerende og smuk Kalkklint, samt nogle høje Klinter af Grønsand. Derimod mangler vi totalt det omtrent jævndrende Skrivekridt, der som Undergrund er udbredt overalt i det øvrige Land. Ligeledes er den Tid, hvori de jyske Brunkul blev dannet, den saakaldte Tertiærtid, ikke repræsenteret paa Bornholm.

At man ikke kan finde Spor af Liv i Granitten, er indlysende; men til Gengæld vrimler det med Forsteninger i mange andre af de allerede omtalte Bjergarter. Berømtest er i saa Henseende Læsa, og den interesserede Naturiagttagere vil navnlig paa Strækningen fra Vejrmøllegaard til Vasegaard, begge i Aaker, faa nogle uforglemmelige Timer — og hvor er der skønt og idyllisk netop her! Ved Vejrmøllegaard vil De saaledes med lidt Held blive præsenteret for det ældste Dyr i Landet, altsaa komme paa Sporet af den allerældste Invasion i Danmark! De maa imidlertid ikke vente Dem noget imponerende, idet det blot drejer sig om en lille og særdeles beskedne, kegleformet Havsnegl, der bærer det klingende Navn: Hyolithus. Men, som sagt, dette Dyr har Førsteretten til

dansk Omraade, saa Hatten af for den! Mange andre Dyr vil man ved flittig Brug af Hammeren finde Rester af ved Læsaa; men allesammen hører de til lavere Dyregrupper, idet højere Væsener, hvortil f. Eks. Hvirveldyrene hører, først optraadte senere i Jordens Oldtid. I Juralagene paa Strækningen fra Rønne til Hasle ligger Chancerne noget anderledes. Dengang disse Lag blev dannet, levede de imponerende Kæmpeøgler, hvis Knogler er fundet adskillige Steder i Verden. Paa Bornholm er det imidlertid kun lidt af disse store Dyr, der til Dato er fremdraget af Jordens Skød, idet der hidtil kun kendes en Hvirvel samt 7 Tænder ef en »Svaneøgle«. Her er altsaa noget at gøre for en rask Mand, og hvem bliver mon næste Gang den heldige?! I en Lergrav ved Rønne blev for godt en Snes Aar siden fundet en forstenet Blæksprutte af en Art, der aldrig før var iagttaget noget Sted paa Jorden, og hidtil er der kun fundet dette ene Eksemplar. Jo, den bornholmske Jordbund kan nok sætte Fantasi i Sving.

De gamle Jordlag er som alle andre Steder i Landet dækket af en Blanding af Grus, Sand og Ler, de saakaldte Moræneaflejringer. Indholdet af fremmedartede Sten røber, hvorfra Isen kom, og Skurestriberne, der er almindelige i Granitten, men ses særlig smukt paa Orthoceratitkalken

„Gletsjerisens Jættehammer tungt imod dens Panser slog”.
Vandrette Skurestriber paa Granitvæg. Ravnedalen. Paradisbakkerne.

FOT.: DAN JOHANSEN

FOT.: ADOLPH Øverst Fremstilling af Chaussesten.
Faldhammeren kløver Granitblokken ved et Tryk mod
Mejselen, hvorpå Blokken hviler. — Derefter Kløvning
af Granit. Der bores Huller i Granitblokkene.

ved Risebæk i Aaker, viser, hvilken Retning Ismasserne bevægede sig i, da de gled hen over Bornholm. Isen slog tungt paa Grundfjeldet, men Granitten var dog saa haard, at de karakteristiske Sprækkedale, der allerede dengang prægede Terrænet, klarede sig imod de knusende Magter og endnu den Dag idag i høj Grad medvirker til at give det bornholmske Landskab den af alle Malere yndede og ganske særlige Kolorit. Saaledes synger Digteren videre:

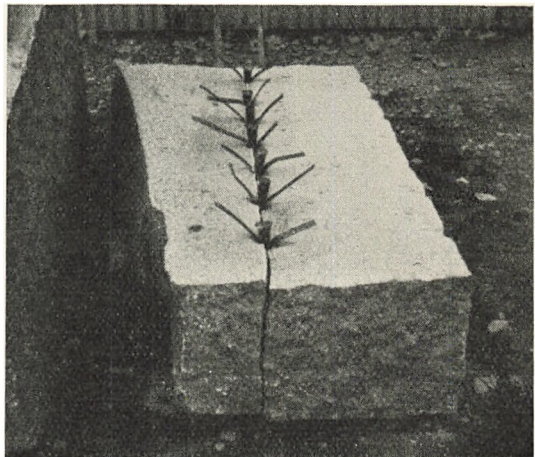
„Gletsjerisens Jættemølle
tungt imod dens Panser slog,
fik det end saa svære Skrammer,
end dog Foraarssolens Flammer
smeltet Is i hver en Krog.
Fugletræk fra fjerne Strande
bølged over aabne Vande.“

Og denne øverste Jordbund er mange Steder af saa fin Kvalitet, at den bornholmske Hvede ikke staar tilbage for nogen anden dansk Egns. De mere sande

dede Dele af Øen har givet en rig Udvikling af frodige Lunde og som Centrum for det hele Danmarks tredie største og klippefulde Skov, Almindingen.

Fra gammel Tid har Bornholmerne forstaaet at udnytte Øens rige Stenmængder. Allerede i Oldtiden anlagde man adskillige store Forsvarssystemer, de saakaldte Bondeborge, hvoraf »Gamleborg« i Paradisbakkerne og Borgen af samme Navn i Almindingen, begge nu skjulte af frodig Plantevækst, er de bedst kendte. I Middelalderen opførtes Lilleborg og Hammershus, samt alle Øens Kirker, af hvilke bl. a. vore

fire kendte Rundkirker foruden som Guds Huse tillige maatte løse Opgaven som Fæstninger. Til alle disse Bygningsværker har man formodentlig benyttet de Sten, der laa nærmest for Haanden; nogen egentlig Stenbrydning har der dengang næppe været Tale om. Rationel Brydning af den faste Klippe blev først paabegyndt i Aaret 1821, da Bornholms daværende Kommandant Poul Magnus Hoffmann anlagde et Stenbrud 3 km Ø. f. Rønne, den første Begyndelse til det i vore Dage imponerende »Klippeløkken«. Her er det, at man bryder den efter Slibning næsten helt sorte Rønne Granit, og alle moderne tekniske Hjælpemidler er taget i Brug. Det er nok værd at aflægge et Besøg paa Virksomheden her, og A/S »De forenede Granitbrud« er ikke karrigt med Tilladelse dertil. Helt overvældet

Mejslerne bliver anbragt i Hullerne og Hammeren løftet til Slag. — Naturens Sejghed er overvundet og Blokkene klare til videre Behandling af Stenhuggerne. FOT.: ADOLPH

stirrer man første Gang ned i de gabende Huller; man imponeres over, med hvilken Lethed den tilsyneladende spinkle Kran jonglerer med flere Tons tunge Blokke. Et øredøvende Spektakel møder os paa de Steder, hvor Blokkene parteres i mindre Stykker. Luftborene spiller ved denne Proces en afgørende Rolle, og Specialarbejderen fremviser med Stolthed sine »Fingertrædepuder«, en Følge af Mejslernes haarde og vedholdende Slag. Han har netop nu anbragt sine smaa Mejsler i en Række 5—6 cm dybe Borehuller, og efter et Par velrettede Hammerslag maa den store Sten give sig og gaar i to Stykker. Tusinder af Kantsten bliver til her,

FOT.: ADOLPH

Kun Kraftkarle kan bruges i et Granitbrud. Her foregaar Arbejdet i Paradisbakkerne, den hvidflammede Farve anes paa Granitvæggen.

FOT.: W. BJERREGAARD

Denne Raablok af Granit vejer ca. 15 Tons. Ved Hjælp af en stærk Loftekran bliver Blokken slæbt hen til en lodret Væg, hvor den hejses op.

FOT.: TÜREN

Hammerværket arbejder i den store Stil og har sin egen Udskebningshavn. I Baggrunden ses Hammershus og i det fjerne skimtes Pynten ved Jons Kapel.

og Affaldet gaar hen til de saakaldte »Faldhamre«, som virker efter et Princip, der delvis er udtænkt af bornholmske Hjerner. En Maskine, dirigeret af Arbejderens Fod, løfter en kæmpe stor Hammer lodret i Vejret, og ved dennes Fald vil enhver Sten ubarmhertigt blive kløvet. Med et hurtigt vurderende Blik og stærke, rappe Fingre vil en Mand i Løbet af en 8-Timers Arbejdsdag kunne fremstille flere Tusind Chaussésten — it is easy, when you know how! En meget stor Del af Affaldet havner imidlertid i Skærveknuseriet, hvor et Par graadigt tyggende Jerntænder indleder en gennemgribende »Fordøjelse«; ved Hjælp af Sigter og Transportbaand ligger Materialet faa Minutter senere i sorterede og veladskilte Bunker. Lastbiler kappes om at fordele Produkterne til de under Krigen haardt prøvede Landeveje. Fremstillingen af Gravmonumenter er en væsentlig Side af De forenede Granitbruds Produktion; store Sliberier findes inde i selve Byen. Ogsaa her er Teknikken vidt fremskredet, og Stenene gennemløber ved Hjælp af Staal- og Karborundumpulver en Række Slibningsprocesser. Her er der endvidere Lejlighed til at blive Vidne til, hvordan man i vore Dage simpelthen »saver« de største Sten over og derved opnaar helt plane Flader at arbejde med. Danmarks største Sandstensforetagende, Frederiks Stenbrud, beliggende

*Ude paa selve Hammerknuden findes flere gamle Stenbrud.
Dette ørkenagtige og øde Landskab har Befolkningen givet Navnet „Sibirien“.*

FOT.: TÜRCH

1 km N. f. Nexø, hører ogsaa ind under De forenede Granitbrud. Som allerede omtalt er Nexø Sandstenen udbredt over meget store Dele af Sydbornholm; men der er den Skavank ved den, at et vandret Sprække-system overalt har opdelt den i utallige tynde »Bænke«, hvorfor dens Anvendelighed i Almindelighed indskrænker sig til Fliser og Skærver. Kun ved Frederiks Stenbrud træffes Bænke af omkr. 1 m's Tykkelse, og da Sandstenens Farve tillige udmærker sig ved rig og smuk Variation, er Sten herfra meget efterspurgt. Frihedsstøtten i København er rejst af Sandsten fra Frederiks Stenbrud. Som Gravsten er Sandstenen meget yndet, og til et typisk Billede fra Nexø hører et af de mange smukke Sandstensgærder.

Bornholms eneste betydende Kaolinleje er beliggende et Par km Ø. f. Rønne og udgør et 300 m bredt og 4 km langt Bælte. Øens største Fabriksvirksomhed, Rabekkeværket, har sin Beliggenhed her. Som allerede omtalt er Kaolinen opstaaet ved Forvitring af Granittens Feldspat, og i den »raa« Kaolin ligger de uomdannede Kvartskorn spredt i den hvide Kaolinmasse. Ved forskellige Slemningsprocesser frasorteres disse Kvartskorn, og den »slemmede Kaolin« er en homogen, blød Masse. Til Porcelæn af finere Kvalitet egner den bornholmske Kaolin sig ikke; derimod

FOT.: PARKSØ

De drejede Terracottavarer anbringes for Brændingen i Kapsler fremstillet af ildfast Ler. Her fyldes Ovn.

har den fundet rig Anvendelse til saakaldt teknisk Porcelæn og er bl. a. Raastof til de verdensberømte københavnske Isolatorer. En stor Mængde Kaolin eksporteres til Papirfabrikker, hvor den finder Anvendelse som Fyld i Papirmassen. Under den sidste Verdenskrig gik en Del til Sæbefabrikationen. Endvidere har Kaolin ved Blanding med andre Lersorter faaet en enorm Betydning ved Fremstilling af ildfaste Sten; disse »Chamottesten« forsendes over hele Landet og hævder sig smukt i Konkurrence med Udlandet. Noget forholdsvis nyt er en kolossal Fremstilling af glaserede Rør i alle Dimensioner, og uden-

for Fabrikken ligger til Stadighed store Lagre deraf. Henved 500 Arbejdere er beskæftiget paa »Bornholms Chamottestens Fabrik«, kort og godt kaldet »Råbækkan«, og da en stor Del af denne Arbejdshær bor inde i selve Rønne, har Virksomheden stor Betydning for Byens Økonomi, og dens Trivsel er i alle Skatteborgeres Interesse.

Fra tidligste Tid har Fremstillingen af Lervarer været kendt paa Bornholm. De mange Gravfund med smukt formede Urner vidner om en højt udviklet Kunstsans allerede i Stenalderen, og i Bronzealderen lærte man selve Brændingsteknikken omend paa langt primitivere Maade end i vor Tid. Imidlertid har selve Lerets Forbehandling og den egentlige Fremstilling af Figurer og Krukker, og sidst, men ikke mindst Brændingen og Anvendelsen af Glasurer gennemgaaet en jævnt fremadskridende Forbedring, og idag staar det bornholmske Lervarefag paa højeste Stade. Oldtidens Pottemagere lavede deres Kunstværker uden andet Værktøj end en Træpind og en flad Sten, og Leret blev anvendt uden forudgaaende Behandling af nogen Art; Solens Straaler udgjorde Datidens Bræn-

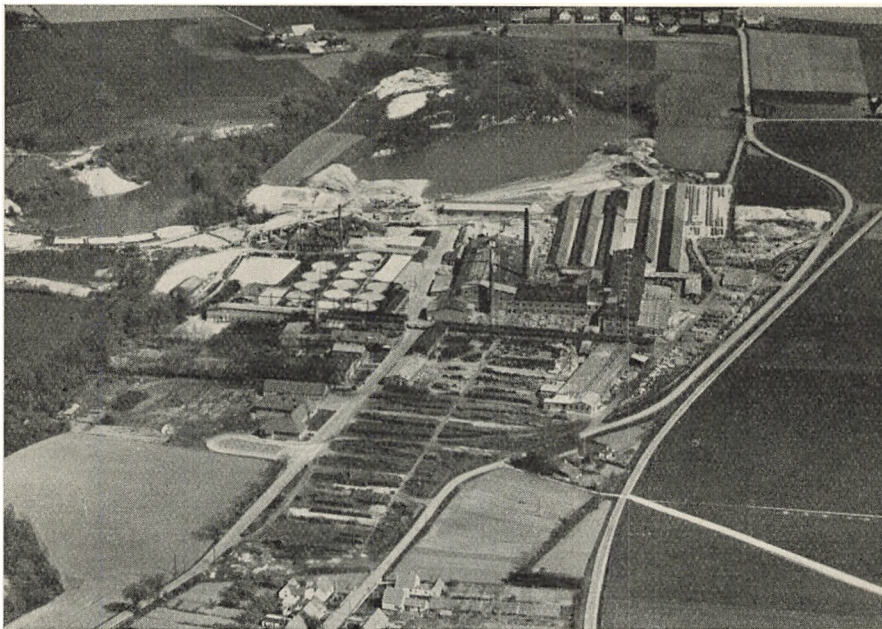
dingsvarme. I vore Dage er Ælte- og Slemmemaskiner og sindrige Ovne traadt hjælpende til, og paa saa godt som alle Omraader har Tiden krævet en fabriksmæssig Fremgangsmaade. Det viser sig dog, at Maskinen ikke formaar at trænge ind overalt, og alle Krukker fremstilles idag paa en Drejeskive, der holdes i Gang ved Hjælp af Foden og ikke ved Elektricitet; »man har mere Føling med Leret paa denne Maade«, bemærker Drejeren, idet han lader haant om de nymodens Drejemaskiner. Hver eneste Genstand formes saaledes paa fri Haand, og det er en Oplevelse at se Arbejderens virtuøsmæssige Be-

Ovnen tømmes efter Brændingen. Da dette gøres, mens den endnu er varm, er Asbestdragt ofte nødvendig.

FOT.: PARKSO

handling af og Kærlighed til det bløde Ler. Paa alle Fabrikker sidder dygtige Kunstnere og skaber nye Modeller, og unge Piger pryder Krukkerne med smukke Dekorationer. At det bornholmske Juraler er særlig velegnet til Keramikfremstilling, skyldes, at det er kalkfattigt og derfor ildfast. Keramik betyder slet og ret Ler, men bruges i daglig Tale dog kun om finere Lervarer. Omkr. 1800 fandtes der henved to Snese Pottemagere i Bornholms Hovedstad. Faget arbejdede dog under de usleste Kaar, og Virksomhedernes Antal gik rivende tilbage. Henimod Midten af forrige Aarhundrede kom der imidlertid igen Grøde i den keramiske Industri, vel i nogen Grad takket være Impulser fra Udlandet. Der kan i denne Forbindelse nævnes Navne som Tyskeren Spietz, samt adskillige bornholmske Dynastier som Wolffsen, Sonne, Hjorth, Michael Andersen o. m. fl. Vidt forskellige Former af Lervarer er forsøgt fremstillet igennem Tiderne, og det vil føre for vidt at forsøge en Beskrivelse af de forskellige Arter. Det bør dog maaske nævnes, at der skelnes mellem haardtbrændte Produkter, hvortil Porcelæn (fremstilles ikke paa Bornholm) og

FOT.: SYLVEST JENSEN

Rabekkeværket. I Baggrunden Afrotningsdynger og gamle, vandfyldte Kaolingrave. Den Grav, der nu benyttes, kan ikke ses paa Billedet. I Mellemgrunden firkantede og runde Slemmebassiner.

Stentøj hører, og Varer med løsbrændt og porøs Skærv, saasom egentlig Terracotta, Majolika og Fajance.

Et enkelt Firma har i vore Dage faaet sin store Succes paa Fremstilling af det haarde Stentøj, den Vare, der nu er Fabrikkens Hovedartikel. Denne Virksomhed har forøvrigt i nogen Grad bevaret det gamle intime og hyggelige Præg og har bevidst prøvet at holde sig den voldsomme industrielle Udvikling fra Livet. Med anderledes stor Kapacitet arbejder et Par andre Firmaer, af hvilke det ene hidtil i særlig Grad har givet sig af med Fremstilling af Brugsvarer.

Den bornholmske Keramik har en meget stor Kundekreds i det ganske Land, men har desuden fejret store Triumfer ude i den store Verden, ikke mindst paa den anden Side Atlanterhavet.

Det bornholmske Ler anvendes dog ikke udelukkende til Fremstilling af Kunstgenstande. Flere store Teglværker producerer Mursten og Drænrør, og de berømte »Hasle Klinker«, der ses som Belægning paa mange af Danmarks Fortove, bliver til paa Hasle Klinkerfabrik, et Foretagende, der ligger i den smukke Sandflugtsskov mellem Hasle og Rønne.

Allerede paa Christian IV's Tid fik man Øje paa de bornholmske Kullag, og dermed indledes en flere Aarhundreder lang Række mislykkede For-

søg paa Minedrift. Dristigt Initiativ har Gang paa Gang taget Arbejdet op; 50 m dybe Skakter er blevet gravet, og adskillige Tusind Tons, i Almindelighed ikke særligt gode, Kul er blevet draget frem. Udvindingen har altid været vanskelig og kostbar, da Lagene ligger ubekvem lejrede; ofte nærmer de sig den lodrette Hældning, og Grundvand i Forbindelse med omgivende finkornede Sandmasser faar Skakterne til at falde sammen. Der har aldrig været Guld at spinde paa disse Foretagender! Under de to Verdenskrige har den haarde Nødvendighed igen pustet Liv i Udvindingen; men heller ikke i sidste Omgang har man opnaaet stort mere end Skuffelse, skønt Anlægget Syd for Hasle var anlagt efter store Linier, der tilsyneladende maatte berette til en vis Optimisme.

Bornholm havde i ældre Tid en stor Cementproduktion, og alene i Rønne fandtes i Midten af forrige Aarhundrede 5 Cementfabrikker. Som Raa-stof anvendtes den tidligere omtalte Orthoceratitkalk, der tillige gaar under Navnet Cementsten, idet den fra Naturens Haand indeholder ca. 10—15 % Ler, netop den Mængde, der skal blandes i Kalk for at faa en mager Cement. Kalkstenen skulde altsaa blot knuses og brændes, og vi

Løvehovederne ved Hamneren.

FOT.: ALFRED KJØLLER

havde et Produkt, der ikke alene anvendtes her paa Øen, men tillige forsendtes over hele Danmark, ja, endda ud over Landets Grænser. Rentabiliteten ophørte imidlertid, da den langt finere Portlandcement, fremstillet af Skrivekridt iblandet en nøje afbalanceret Lermængde, kom frem paa Markedet. Den bornholmske Cementindustri, der gennem mange Aar havde bragt Penge til Øen, fik dermed sit Dødsstød. Et Forsøg paa at genoptage Produktionen under forrige Krig mislykkedes totalt.

I Grønsandsaflejringerne Syd for Arnager findes Knolde af Fosforit, et Mineral, der indeholder Grundstoffet Fosfor. Det for Landbruget livsvigtige Gødningssalt Superfosfat fremstilles af Fosforit, og i normale Tider kan dette Raastof let importeres fra Tunis i store Mængder. Tvungen af Nøden forsøgte man i Slutningen af forrige Krig at udnytte den bornholmske Fosforit; men p. G. af forholdsvis ringe Mængde deraf og desuden lammet af flere uforudsete Uheld gav ogsaa denne Forretning et Kæmpeunderskud. Senere har ingen turdet genoptage Forsøget, og Ruinerne af Bygningerne, hvoraf navnlig en høj, slank Skorsten syner i Landskabet, staar der endnu til Skræk og Advarsel!

Som man ser, er det ikke al bornholmsk Foretagsomhed, der er kronet med Held, men alt ialt maa det dog siges, at Bornholmeren har forstaaet at glæde sig over og benytte sig af de Gaver, der fra Naturens Haand er givet ham. Er Jordbunden end haard og genstridig, kan Bornholmerens Psyke til Gengæld i Sejghed maale sig dermed — lad saa blot onde Tunger udlægge denne Egenskab som Stædighed — og bange for at spytte i sin barkedé Næve har han aldrig været! Han er stolt og glad over sin Ø; men ingen Fremmed vil fortænke ham deri efter blot een Gang at have sat sine Ben paa Øen i Øst!

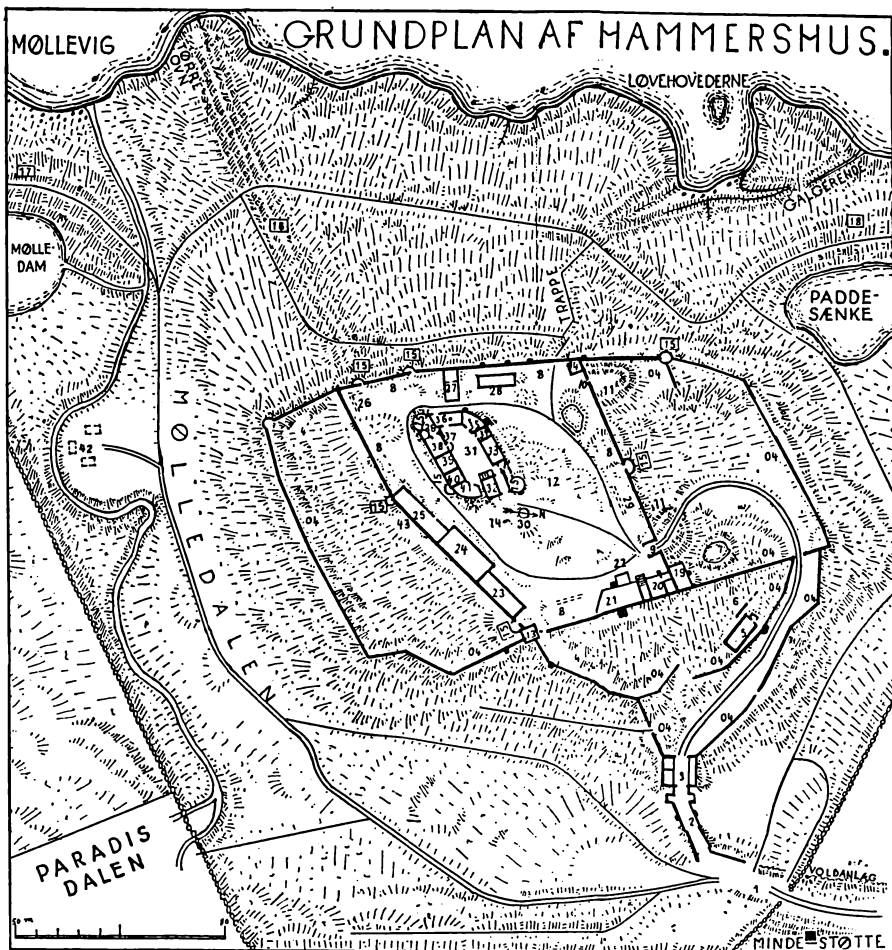
Hammershus set fra Slotslyngen i Syd.

FOT.: BORNH. TURISTF.

HAMMERSHUS

Af C. M. SMIDT

HAMMERSHUS' Klippeknude er højere og langt kraftigere i sine Linier end nogen af de Borgbanker, der har baaret Danmarks øvrige Kystborge. — Ravensborgs enlig-liggende Banke paa Lollands Nordkyst er, ligesom Vordingborgs, 18 Meter hævet over Havfladen, og næsten ganske samme Maal har den stejle Klint paa Samsøs Sydvestpynt, der i Middelalderen bar det gamle Vesborg. Kun Kaløs Borgø naar den forholdsvis store Højde af 21 Meter. Og mens disse Borgbanker harmonisk føjer sig ind i de danske Strandenes blide Kystlinier, løfter Hammershus' barske Borgklippe sig 74 Meter over Havet, som gaar helt ind til dens bratte, forrevne Granitvægge og ofte staar i sydende Kog om deres Fod, mens Borgruinerne øverst paa Klippens Top synes sammenvoksede med selve Klippegrunden. — I sit Borgareals Udstrækning overgaar Hammershus alle andre danske Borganlæg. Det maaler indenfor Ringmurene c. 235 Meter fra Syd til Nord og c. 135 fra Vest til Øst, og saa strækker østre Forborg sig endda omtrent 80 Meter længere mod Øst. Ogsaa Højden af Ruinerne er betydelig. Vestre Ringmur naar mere end 9 Meter, mens Manteltaarnet, Borgens store Hovedtaarn, er $16\frac{3}{4}$.

Nyeste Grundplan af Hammersbus. Tegnet af Opsynsmand Søren Jensen 1945. Nord til Høje.

1. Indgang.	16. En Løbegrav (Løngangen).	32. Manteltaarn.
2. Broen.	17. Stor Jordvold.	33. Sct. Margrethe Kapel.
3. Porthuset.	18. Dæmning.	34. Vaabenhus.
4. Lave Ringmur.	19. Smørkælder.	35. Borgestue (senere Hestemølle).
5. Tinghuset.	20. To Hvælvinger.	36. Vandporten.
6. Voldanlæg, form. fra Vikingetiden.	21. Magasinbygning.	37. Lille rundt Trappetaarn.
7. Lille Dam.	22. Vagtstue.	38. Slotsherrens Køkken.
8. Høje Fæstningsmur.	23. Hestestald.	39 og 40. Form. til Husholdningens Ammunition.
9. Fæstningsporten.	24. Ladelænge.	41. Benyttet af Lensmanden.
10. Svenskehullet.	25. Kostald.	42. Slottets Vandmølle.
11. Jordvolde.	26. To Batterier.	43. Sten med Sct. Laurentiusristen.
12. Ydre Borggaard.	27. Bryggers og Bageri.	— Vej.
13. Blommetaarnet.	28. Vicekommandantens Hus.	— Sti.
14. Hundetaarnet.	29. Slottets Ridestald.	
15. Runddele.	30. Solur.	
	31. Indre Borggaard.	

Den lave Ringmur, betegnet 04, er først fremdraget ved Undersøgelsen i 1940—45.

Kærnekompleksets Gaardsrum set fra Vest. FOT.: NORDISK PRESSEFOTO
Dronning Alexandrines Besøg paa Hammershus i Sommeren 1946.

Omkring Midten af 13de Aarhundrede er Hammershus opført af Ærkebispens i Lund; men under Striden mellem Konge- og Kirkemagt var Borgen gennem Aarhundreder snart i Kongens, snart i Ærkebispens Haand. I fremmed Vold kom den først langt senere, da Lübeck i 1526 fik Bornholm i Pant for 50 Aar. Efter Udløbet af dette Tidsrum inddrog Frederik II atter den af Panteherrn udpinte Ø. Men mindre end et Aarhundrede efter kom den endnu en Gang i fremmede Hænder, da Bornholm ved Roskildefreden i 1658 blev afstaaet til Sverige, og Hammershus fik svensk Besætning. Allerede i December samme Aar befriede de tapre, frihedselskende Bornholmere dog deres Ø, og Klippeborgens svenske Besætning maatte overgive sig.

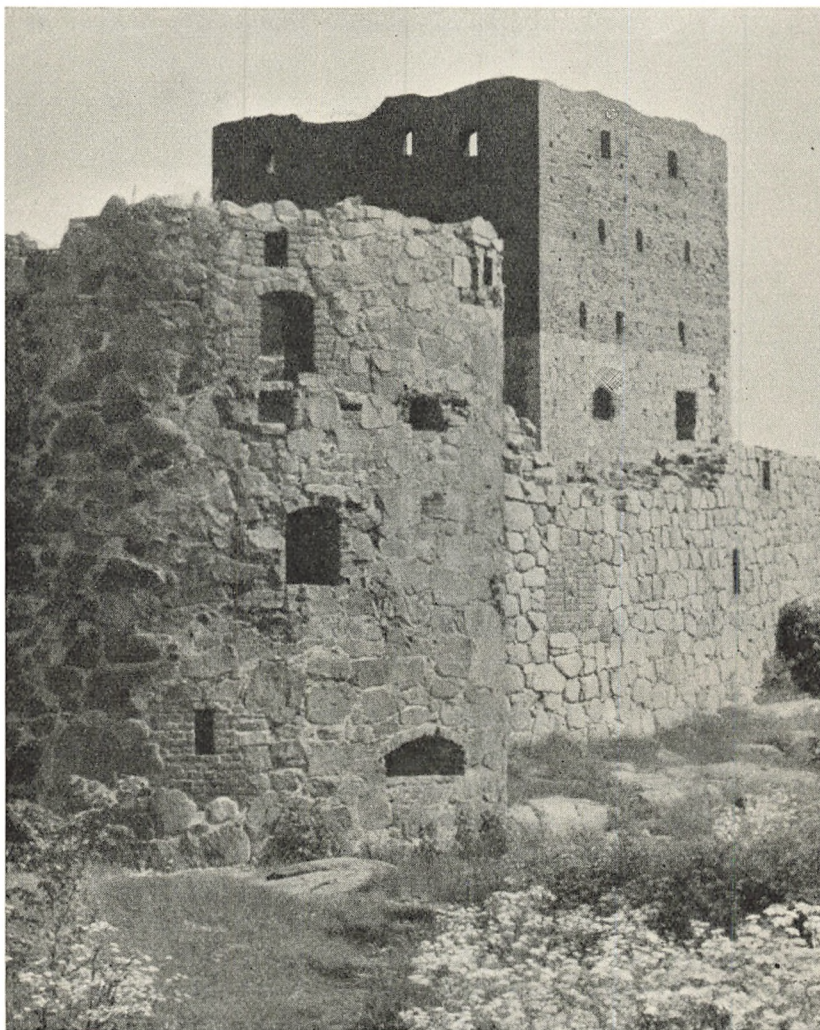
Allerede paa dette Tidspunkt var den gamle Borg i stærkt Forfald. Som Fæstning havde den ikke mere nogen Værdi. Christiansø blev dens Afløser i 1684, og i Løbet af 18de Aarhundrede maatte Hammershus dele Skæbne med saa mange andre af Danmarks gamle Borge: Det var blevet Stenbrud, hvor der hentedes Materialer til nye Bygninger; men efterat P. M. Hoffmann i 1814 var blevet Kommandant paa Bornholm, lykkedes det ham at faa Plyndringerne standsede, og i 1822 fredlystes Rui-

nerne. — Med deres isolerede Beliggenhed paa Klippetoppen nær Øens Nordpynt var de ikke blevet plyndrede eller nedbrudt i den Grad som Danmarks øvrige Borgruiner, og man paabegyndte i de kommende Aar deres Vedligeholdelse; men først i 1890-erne blev en systematisk Udgravning og Restaurering sat igang af Nationalmuseet. Store og vigtige Partier reddedes fra Undergang, og Arbejdet lededes gennem mange Aar af Museumsinspektør P. Hauberg, mens Museet i de senere Aar har overdraget Ledelsen af Restaureringen til hans Søn, Arkitekt Niels Hauberg. Nationalmuseets Opsynsmand paa Hammershus, Muremester Søren M. Jensen, har for Museet foretaget en Række Udgravninger, særlig i Borganlæggets nordre og østre Del, hvorved der er fremdraget flere hidtil ukendte Murpartier, som er af Betydning for Forstaaelsen af det store Anlæg.

Den ældste Del, Borgens Kærne, er et aflangt, sluttet Komplex af Bygninger, paa hvis østre Kortsiden det svære Manteltaarn rejser sig højt over alle de andre Borgpartier. Det havde 6 Etager (nederste hvælvet); men de hørte ikke alle til det oprindelige Anlæg. Tre Gange er Taarnet blevet forhøjet. I to forskellige Højder har det foroven været afsluttet med Murtinder og Skydeskaar, og en Tegning fra 1736 viser, at det tilslut har faaet todelt Tag med to Gavle i Vest og to i Øst, som nu forlængst er forsvundet. — Taarnet har ikke blot været Borgens faste »Barfred« eller »Donjon«, men selve Ærkebispens Bosted. I 1661 sad Corfitz Ulfeldt og Eleonora Christina fangne her efter deres Flugtforsøg fra Hammershus. — Af Borgkærnens andre Bygninger var Kirken i Nordfløjen det største Rum. Dens senere indbyggede Hvælvinger er forlængst styrtet ned. Sydfløjen rummede blandt andet Lehnsmændens Bolig med Fruerstuen i øvre Etage.

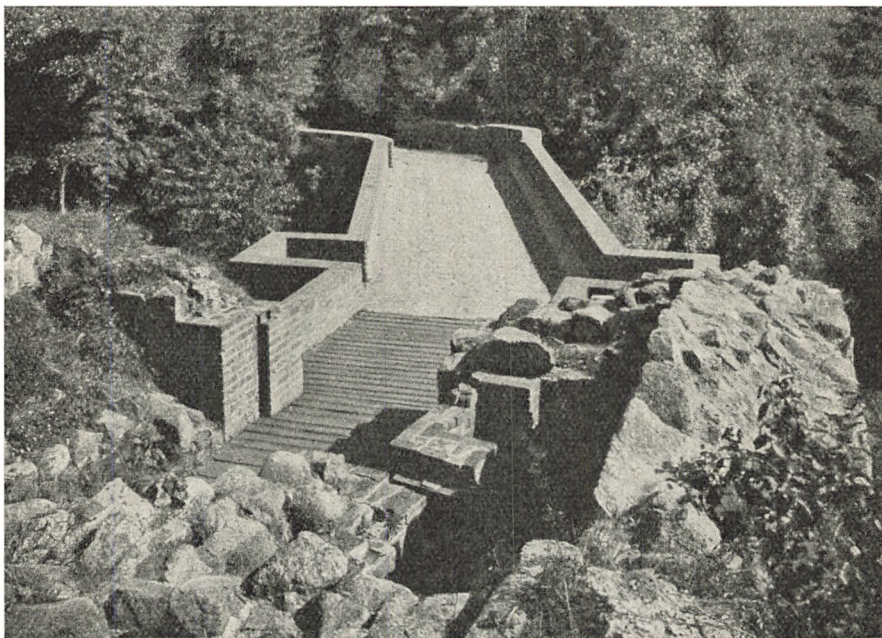
Den store Borggaard — Hovedgaarden udenom Borgkærnen — omgives paa alle Sider af Ringmur (»Fæstningsmuren«), og langs flere af Ringmurene laa der Bygninger, saaledes Hestestald, Staldlade og Kostald langs Borggaardens sydøstre Ringmur, mens der langs østre Ringmur, foruden en lavere Bygning med et Par hvælvede Rum (»Smørkælderen«), rejste sig en mægtig Magasinbygning, hvis høje Ydermur, selve Ringmuren, gør sig kraftigt gældende, naar man kommer til Hammershus østfra. Her ser man ogsaa det firkantede Flanketaarn »Blommetaarnet« med dets Trappegavle paa Hovedgaardens Østhjørne. Et lignende firkantet Taarn »Hundetaarnet«, hvoraf kun nedre Parti er bevaret, har staaet ved den store Gaards Vesthjørne; men det var ikke noget Flanketaarn, sprang ikke frem for Ringmuren.

Til Anlægget er føjet tre Forgaarde eller Forborge, hver bestaaende af et Forterrain omgivet af Ringmur, der slutter sig til Ringmuren om

FOT.: DAM JOHANSEN

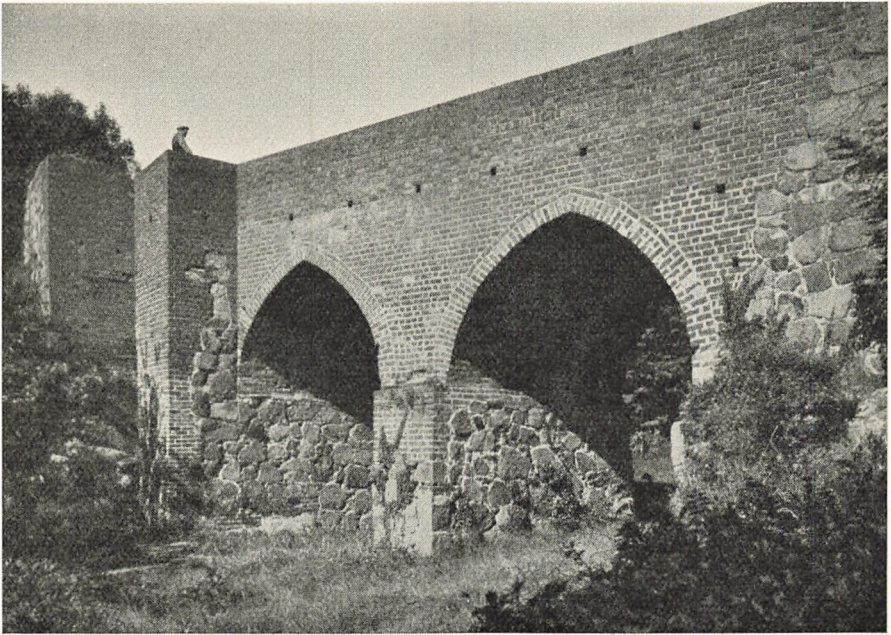
Sydsiden af Hammersbus' Kærnekompleks med det syd-vestre Lübeckertaarn i Forgrunden og Manteltaarnet i Baggrunden.

FOT.: C. M. SMIDT

Hammersbus-Broen set fra Porthuset.

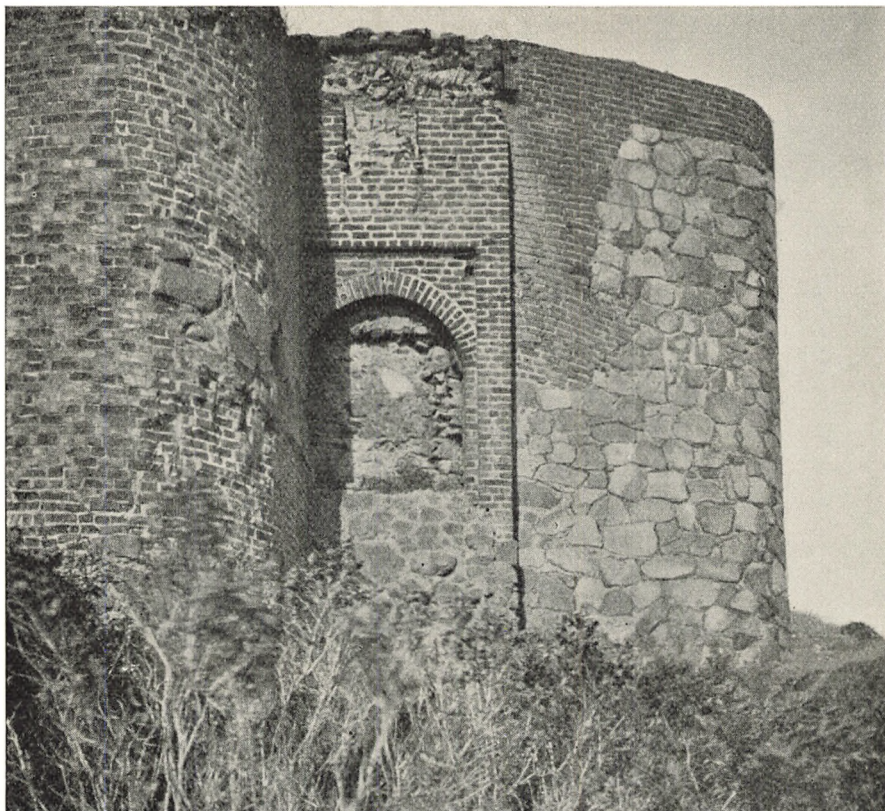
Hovedgaarden. — Forgaarden i Syd har paa sit Sydvesthjørne mod Havet et halv rundt Flanketaarn, der er i Forbandt med (bygget samtidig med) selve Ringmuren, mens den store Forborg i Nord, paa Vestmuren, altsaa ogsaa ud mod Havet, 38 Meter nord for Hundetaarnet, har et hel-rundt Flanketaarn, fremdraget i de seneste Aar sammen med et Stykke Mur, der fra Taarnet løber i nord-nordøstlig Retning. Antagelig er denne Mur blevet anlagt som Nord-Ringmur for nordre Forborg, der i saa Fald har været projekteret halvt saa bred som nu, da Ringmuren staar c. 30 Meter længere mod Nord. — I den halvcirkulære østre Forborg ligger der tæt indenfor Ringmuren en rektangulær Bygning. Det er Hammershus' gamle Tinghus. Og midt paa Ringmuren ses en Aabning, Borganlæggets tidligere Indgang, hvor man finder Rester af en Vej, som har Retning mod en ældre, nu forsvundet Bro, noget sydligere end den nuværende Murbro. Til Murbroen fører nu en af Ringmur omgivet Vej langs Nordøstsiden af østre Forborg fra Porten i nordre Forborgs Nordøsthjørne. Følger man Vejen indefter, naar man Porten i Hovedgaardens Nordmur, mens man ved Østenden af den befæstede Vej naar det store, østre Porthus. Umiddelbart udenfor Porten fandtes en Vindebro over til den anelige, murede Bro, som er baaret af to Spidsbuer og kraftige Murbiller. Ved Broens Yderende er der svage Spor af et yderste Porthus.

Sydsiden af Hammershus-Broen.

FOT.: C. M. SMIDT

Mens Havet skærmer Borgen i Vest, er der Sænkninger paa de andre Sider. I Øst, hvor Broen fører over, fremtræder Sænkningen som en Borggrav, og den fortsætter i Sydøst og Syd i den dybe Mølledal. Ved disse Forhold, ved hele sin Beliggenhed og ved sine Ringmure har Borgens Forsvar været stærkt. Vi maa tænke os, at Ringmurene har haft Vægtergange foroven, hvorfra en Fjende kunde beskydes; og Manteltaarnet har ikke blot haft Murtinder og Skydeskaar, men Taarndøren var beskyttet af et Faldgitter, hvis Slidser eller Riller endnu ses i Dørens Karmsider. Saa-danne Faldgitterslidser er desuden fundet i den Port, der i Hovedgaardens Vestmur, umiddelbart ved Sydhjørnet, vendte ud mod Havet. Her finder vi endnu Spor og Rester bevaret af det kombinerede, rigt udviklede middelalderlige Portforsvar, som navnlig kendes fra franske Borganlæg. — Yderst ses en stor rektangulær Blinding, hvori Vindebroen har sluttet ind, naar den var hejst op. Her indenfor: selve den rundbuede Portaabning, som i hver Karmside har Slidse for Faldgitteret. Trekvart Meter indenfor dette sad endelig selve Portfløjen, der paa Indersiden har været sikret med en Bom. Vi finder imidlertid ogsaa tydelige Spor af, at Porten har haft et øvre Forsvar, nemlig $1\frac{3}{4}$ Meter over Portaabningen en Tømmersvale, hvorfra uvelkomne Gæster kunde overdænges og beskydes. Hvad der her er bevaret, kaster Lys over Borganlægets Hovedport ved den

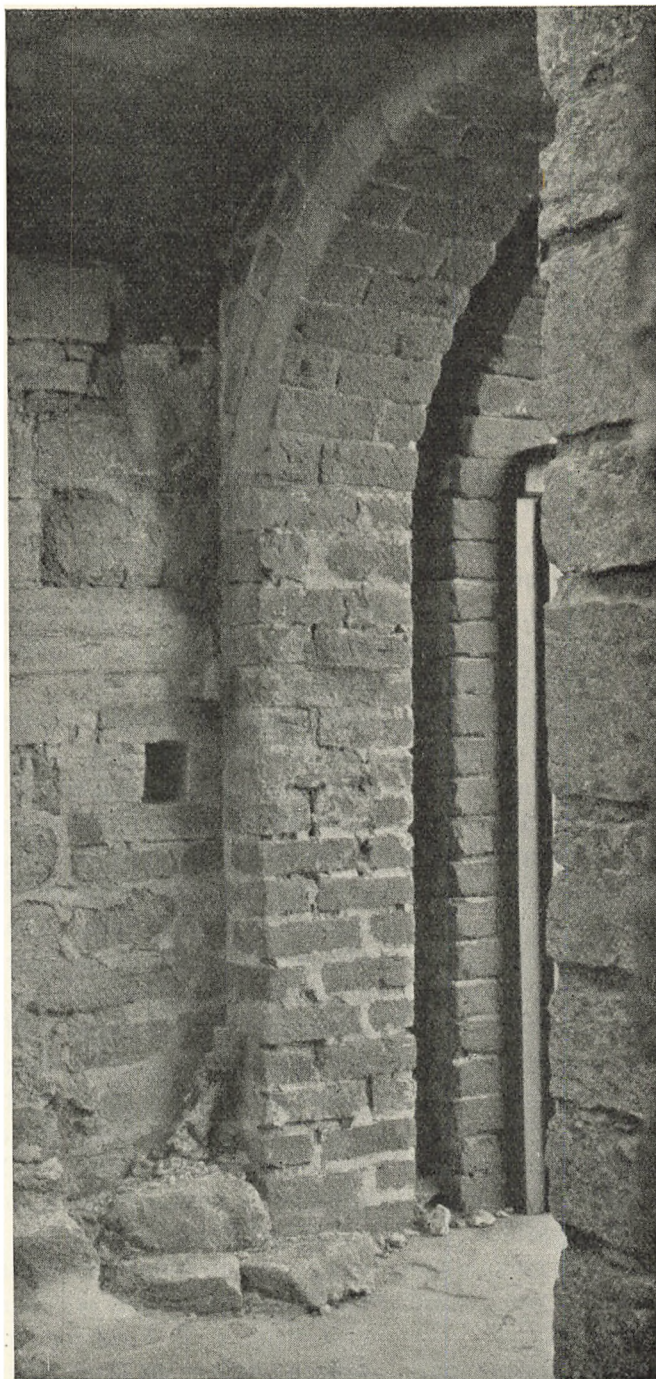

FOT.: C. M. SMIDT

*Hammersbus' Port mod Havet.
Tilvenstre ses det tilføjede Lübeckertaarn.*

store murede Bro over østre Borggrav, hvor desværre alle saadanne Spor er ødelagt. Men der kan næppe være Tvivl om, at denne Port har haft et ligesaa virksomt, kombineret Forsvar som den mindre betydningsfulde Port paa Havside.

Manteltaarnet og de ældste Murpartier af det øvrige Kærnekompleks maa ifølge Murteknikken, der er præget af romanske Traditioner, gaa tilbage til Tiden omkring Midten af 13de Aarhundrede. I Tiden efter dette Kompleks — maaske kun omkring et halvt Aarhundrede yngre — følger Hovedgaardens høje Ringmur og søndre Del af nordre Forborgs Vest-Ringmur med det hel-runde Flanketaarn, og mulig er søndre Forborg omtrent fra samme Tid. Snart efter maa nordre Forborg have faaet sin nuværende Udstrækning. Endelig er østre Forborg anlagt med sin halvrunde Ringmur, som i Syd støder til Blommetaarnet, i Nord til nordre Forborgs Ringmur. — En lille Billonmønt, slaaet i Lund af Magnus Smek c. 1350,

Nordre Karmside af Manteltaarnets Yderdør. Man ser Anslaget for Dørflojen med Hullet for Stængebommen til Venstre og Faldgitter-Slidsen til Højre.

FOT.: C. M. SMIDT

er fundet i selve Murværket af østre Forborgs Ringmur. Vi kan da antage, at denne stammer fra Tiden kort efter Midten af 14de Aarhundrede. Porthuset og den murede Bro er vanskelige at tidsfæste, men kan ikke være yngre end fra 15de Aarhundrede. Broens østligste (yderste) Hvælving er imidlertid blevet ombygget, og Stenmaterialet her svarer ret nøje til Munkestenene i de mange halvrunde Taarne, som Lübeckerne har føjet til Hovedgaardens Ringmur og til selve Borgkærnekomplekset, og lignende Munkesten finder vi i Resterne af Kirkerummets Hvælvinger. Lübeckerne har utvivlsomt ladet disse Arbejder udføre hurtigt efter, at de havde faaet Hammershus i Pant.

De halvrunde Lübeckertaarne var ikke det sidste Led, der føjedes til den gamle Borgs Befæstning. Paa Christian IV's Tid anlagdes der et Kanonbatteri indenfor Porten mod Havet, hvor Terrainet bag den tilmurede Port blev hævet ved Opfyldning, og hermed havde Udviklingen af Hammershus' Borgforsvar naaet sin Afslutning. Den gamle Borg var imidlertid lidet tidssvarende. Dens Skæbnetime nærmede sig. Men gennem fire Hundredaar, fra 13de til 17de Aarhundrede, havde den ogsaa levet med i Bornholms og hele Danmarks Historie, og selv om den nu staa som en vejrbitd Ruin, er Hammershus paa sin Klippe over Havet et af vore stolteste historiske Mindesmærker.

Selv om Hammershus langt overgaar Bornholms andre gamle Borganlæg, er der dog to af dem, som ikke bør forbigaaes, Gamleborg og Lilleborg i Almindingen. — Gamleborg er det største, ikke mindre end 267 Meter fra Nord til Syd og 110 fra Øst til Vest. Paa Østsiden var Borgpladsen kun omgivet af et lavt Værn af Sten og Jord, da Borgklippen paa denne Side staa med brat Skrænt mod den dybe Fjeldkløft, hvorover den hæver sig c. 22 Meter. Paa Vestsiden er der Ringmur og baade i Nord og Syd Portindgang. Iøvrigt findes her ingen Bygningsrester, og med sin store Udstrækning er det ikke usandsynligt, at Gamleborg i sin første Oprindelse har været et Tilflugtssted for Befolkningen i Ufredstider.

Lilleborg er betydeligt mindre, c. 66 Meter fra Nordøst til Sydvest og c. 39 fra Nordvest til Sydøst, mens det er 15 à 16 Meter hævet over det omgivende lave Terrain, hvoraf Størstedelen tidligere har været Sø. Nu er der, efter en rationel Udtørring omkring 1820, kun Sø i Syd, den lille, smukke, skovomkransede Borre Sø med den stejle, bratte Klippeside op til Borgpladsen. — Her er endnu Rester af Ringmur paa alle Sider med et Par Bygninger indenfor i Sydøst og Nordvest. Bedst bevaret er Ruinen af det kraftige, kvadratiske Taarn i Nordøst, som har forsvaret Borgens Hovedindgang. — Under Ledelse af P. Hauberg lod Nationalmuseet i 1880-erne og 90-erne Lilleborg udgrave og Murresterne skønsomt istand-

*Ruinerne af Lilleborg, fotograferet af P. Hauberg ved
Istandsættelsen i Firserne.*

FOT.: NATIONALMUSEET

sætte, og der blev fremdraget mange Fund af Smaasager og af Mønter fra Valdemar den Stores til Erik Klippings Tid. Fremdragne Brandlag tydede paa, at Borgen var ødelagt ved Ild, og da de fleste af de fundne Smaasager stammer fra Tiden ved Midten af 13de Aarhundrede, mener man, at Lilleborg er den Borg, som Kongen ejede paa Bornholm, og som Fyrst Jaromir vides at have indtaget og ødelagt, efterat Christoffer I havde fængslet Ærkebiskop Jacob Erlandsen en Februardag i 1259.

BORNHOLMS GAMLE KIRKER

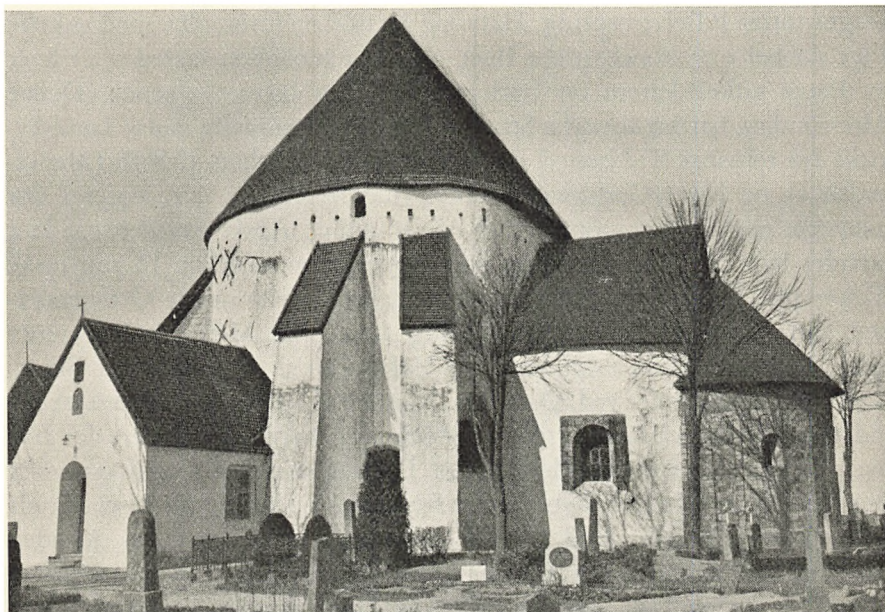
Af ARNE ROHDE

VI kender alle Turister, der styrter Landet rundt, fordi det er deres Lyst, naar de kommer hjem, at fortælle deres Medmennesker, hvor utrolig mange Steder de har været. Heldigvis har vi ogsaa truffet Turisten, der giver sig god Tid, fordi det er ham vigtigere at se, tænke og forstaa, end blot at have været alle Vegne. For ham er de følgende Linier skrevet.

Bornholms middelalderlige Kirker er primitive og barske i deres Ydre; man skulde næsten tro, at de i fordums Dage var skudt op af Øens gamle Jord. De blev da ogsaa engang af en kyndig Mand betegnet som »Bornholms ældgamle Kirkebygninger«. De er imidlertid ikke saa gamle, som den gerne vil tro, der kommer fra Danmarks andre Øer, hvor hvidkalkede Landsbykirker med røde Tage og takkede Gavle ligger og liver op i en frodig Egn. Det er ikke Alderen, men Oprindelsen, der sætter Skel imellem Bornholmskirkerne og de almindelige danske Landsbykirker.

Særlige Forhold har gjort sig gældende paa Bornholm, da Øens Stenkirker blev rejst. Først kan nævnes, at Bornholmerne næppe har været synderlig velstillede, hvad f. Eks. var Tilfældet med Befolkningen paa Gotland, hvor man den Dag i Dag paa Kirkebygningernes Størrelse og dekorative Overdaadighed kan aflæse Befolkningens eller i det mindste Bygherrernes Rigdom i hine Tider. Dernæst bør man holde sig den Kendsgerning for Øje, at det bornholmske Kirkebyggeri er foregaaet i Tider, da man frygtede eller havde i frisk Erindring Sørøveres Overfald paa Øens Kyster. Ønsket om at bygge stort og smukt til Guds Ære maatte derfor ofte vige for Hensynet til egen Sikkerhed. Saaledes opstod da paa Bornholm de mærkelige Kirkeborge, der halvt var Gudshuse, halvt befæstede Tilflugtssteder.

En lignende Kombination af Kirke og Fæstning finder vi mange Steder, ikke mindst paa Sydsjællands Østkyst. Naar det imidlertid paa Bornholm er en Regel, hvad der i det øvrige Danmark kun er Undtagelser fra Regelen, at Forsvarshensyn gjorde sig gældende ved Kirkebyggeriet, hænger det sikkert sammen, dels med Øens udsatte Beliggenhed, dels

Østerlars Rundkirke, Bornholms største, med Stræbepiller og yderst til venstre et friliggende Klokketaarn.

FOT.: BORNH. TURISTF.

med dens ringe Udstrækning. Alle Sognene var Kystsogne, hvis Befolkning derfor i særlig Grad havde en Borg behov, og Afstandene var ikke større, end at man ved Opførelsen af en Kirke let kunde hente Ideer fra en hvilken som helst anden Kirkebygning paa Øen.

Kan de bornholmske Kirker saaledes ikke siges paa Grund af deres Forsvarspræg at være enestaaende inden for dansk Kirkebygningskunst, er dog saavel de svære bornholmske Kirketaarne som især Øens fire Rundkirker meget ejendommelige og i høj Grad et Besøg værd. Det er imidlertid ikke ligegyldigt, ad hvilken Vej man kommer. Helst skulde man begynde sit Bornholmsbesøg ved Domkirken i Lund, der ikke blot paa Grund af sin store Skønhed, men ogsaa fordi den har øvet Indflydelse paa Stiftets Landsbykirker, de bornholmske ikke undtagne, er af overordentlig Interesse. En Tur fra Lund over Dalby gennem det sydøstre Skaane til Ystad eller Simrishamn er lærerig for den, der bruger sine Øjne, og naar vi stiger i Land i en af de smaa bornholmske Havnebyer, spørger vi os selv: Kan man paa de bornholmske Kirker se, at Lundekatedralen var deres Moderkirke, og at Kristendommen trængte frem til Øen netop over Skaane?

Blandt Kendere af Lunds Domkirke vil der være almindelig Enighed om, at set udefra er Alterrundingen Kirkens mest vellykkede Parti. I flere

Etager løfter Pillefremspring, Halv- og Helsøjler, forbundne med enkelte eller dobbelte γ : koncentriske Buer, sig over hinanden saaledes, at hver ny Etage virker lettere og festligere end den lavere liggende. Denne Alterrunding har sat sig dybe Spor i Stiftet. En almindelig dansk Landsbykirke fra romansk Tid bestod oprindeligt som Regel kun af Skib (Menighedshus) og Kor (Gudstjenesterum). Undertiden var dog Koret i Øst udbygget med en halvcirkelformet Alterrunding, Apsis. Skønt et saadant udvidet Kor var Undtagelse og ikke Regel, blev samtlige 15 romanske Kirker paa Bornholm opført med Apsidekor. Alene denne Omstændighed kan muligvis skyldes Paavirkning fra Lund. Men hertil kommer visse Alterrundingers arkitektoniske Udsmykning. Tydeligst gør Slægtskabet sig gældende ved Østerlars Rundkirke. Apsiden er ved svage lodrette Pillefremspring, Lisener, inddelt i en halv Snes Felter, der foroven afsluttes med en Rundbuefrise af Tvillingbuer, d. v. s. at hvert andet Bueben svæver i Luften, hvert andet fortsættes nedefter i en Lisen. Pouls Kirke hører ligeledes med i denne Sammenhæng. Foroven er Apsiden smykket med en Bort, som bestaar af en Række Sten, lagt med Hjørnet udad, og danner en saakaldt Musetak; den skyldes rimeligvis Bygmesterens frie Fantasi. Paa Koret findes en Rundbuefrise, dannet af Halvcirkler med dobbelt Kontur, udsparet i Kirkemuren. Langhuset har derimod en normal, ud over Murfladen fremtrædende Dobbeltbuefrise. Korets og Langhusets Friser er sikkert inspireret fra Dobbeltbuefriserne paa Domkirkens østlige Partier. Ogsaa Øens gamle Hovedkirke, Aa Kirke, der nu er bedst kendt paa Grund af sin fornemme gotlandske Døbefont, røber Afhængighed af Lund. Dens meget anelige Apside er foroven prydet med en Rundbuefrise, som fortsætter hen over Korets Sider.

En Særstilling indtager Ruts Kirke. Alterrundingen er ved Lisener delt i syv Felter, der foroven afsluttes af Tvillingbuer, og hører saaledes, sammen med de ovennævnte Apsider, til Lunds Domkirkes Kreds. I det midterste Felt findes under et Cirkelvindue en søjledelt Niche. En saadan Anordning kendes i det nuværende Danmark kun fra Nørre Jernløse paa Sjælland; men Forbindelsen skal for Ruts Kirkes Vedkommende snarere søges omkring Ringsjön i Skaane med Benediktinernes Klosterkirke i Bosjö og Landsbykirken i Fulltofta. Videre kan man dog for Tiden ikke komme. Motivet, den søjledelte Niche, viser nemlig ikke tilbage til de store Kirkebygninger i Lund eller Dalby i deres nuværende Skikkelse.

Den samme Ejendommelighed, en Forbindelse med skaanske Landsbykirker, som ikke med Sikkerhed kan føres igennem til Hovedkirkerne i Stiftet, gør sig ogsaa gældende ved de bornholmske Kirkers Taarne. De

Nylars Rundkirke; til venstre Klokketaarnet.

FOT.: BORNH. TURISTF.

fleste danske Landsbykirker fra romansk Tid blev opført uden Taarne og stod saaledes til omkring Aar 1500, da det blev almindeligt til en ældre Kirke at føje et Taarn ved Skibets Vestgavl. Det byggedes i Kvadrat, smallere end Skibet, virkede højt og slankt og havde Bræddeloft til Adskillelse mellem de forskellige Etager; dog overhævedes nederste Stokværk og sattes ved Hjælp af en Bueaabning i Forbindelse med Skibet. De bornholmske Kirketaarne gør sig bemærkede ikke blot derved, at en Del af dem er jævgamle med Kirkerne, men især fordi de er af en særlig Type. Seks Kirker blev opført med Taarne, bredere end Skibet, hvorved Kirkens Grundplan blev hammerformet. Murene gjordes svære, de forskellige Etager adskiltes med Stenhvælvinger, og hele Taarnbygningen virker, baade udefra og indvendig, kraftigt, men tungt. Af disse seks brede Vesttaarne er endnu fire bevarede, som alle er et Besøg værd. Fremhæves som det bedste maa *Ibs* Kirkes Taarn. Det er fire Stokværk højt, hvoraf de tre nederste er overhævede. Underste Stokværk, der er overdækket af to parallelle Tøndehvælvinger, aabner sig ind mod Skibet, med en dobbeltbuet Aabning, hvis Buer mødes paa en svær firkantet Midtpille. En Trappe fører i selve Murtykkelsen fra Taarnets indvendige Sydøsthjørne mod Vest op i andet Stokværk, herfra i Nordmuren op i tredje og endelig i Vestmuren til fjerde og sidste.

Baade andet og tredje Stokværk er overhvalvet med to parallelle Tøndehvalv. I Taarnets øverste Rum ser man i Ydermuren til alle Sider store, nu til Dels tilmurede, Aabninger, der gør Indtryk af at have gjort Tjeneste som Skydeskaar. At Taarnbygningen er opført i det mindste delvis til Forsvar, synes hævet over enhver Tvivl.

Bodils Kirkes Taarn ligner Ibs, men er mindre, enklere i Systemet og mere medtaget af Ombygninger og Reparationer. Skønt Taarnet sikkert i sine nedre Partier er jævngammelt med den øvrige Del af Kirken, ses Skibets vestre Gavltrekant dog tydeligt indvendig i Taarnets øverste Stokværk, hvoraf man kan slutte, at Taarnet, paabegyndt samtidig med Skibet, dog er fuldendt senere end dette.

Aa Kirkes Taarn overgaar i Mægtighed de andre bornholmske. Det har imidlertid 1874 været Genstand for en haardhændet Restaurering. Som Taarnet staar i Dag, danner det en Firkant knap 13 Meter i Nord-Syd, godt 11 Meter i Øst-Vest og har Mure, der forneden er indtil 2½ Meter svære. Det er delt i fire Stokværk, hvoraf de tre nederste er overhvalvede, det underste med tre, de to følgende med fire Tøndehvalvinger. I øverste Stokværk ses endnu Spor af Skydeskaar og Tinder, et yderligere Vidnesbyrd om dette Taarns forsvarsmæssige Betydning. Trappesystemet er ualmindeligt. Foruden den Sydtrappe, der som sædvanlig i de bornholmske brede Vesttaarne fører op til de øvre Stokværk, forbindes de to nederste tillige af en Nordtrappe. Mens denne er vel udført, præges den søndre Trappes nedre Løb af nogen Forvirring, og en Ændring af Byggeplanen har rimeligvis fundet Sted under Arbejdets Udførelse.

Ejendommeligt er *Knuds Kirkes* Taarn. Mellem Taarnets nederste Stokværk og Skibet er der anbragt to Mure umiddelbart op ad hinanden. Den vestre Mur er gennembrudt af to rundbuede Aabninger, een paa hver Side af en Midtpille, den østre blot af een stor Rundbue. Forklaringen paa denne mærkelige Konstruktion faar man i Taarnets andet Stokværk, hvor »Vestmuren« standser, og kun »Østmuren« fortsætter opefter: Under Opførelsen af Taarnet har man rimeligvis fortrudt dets ringe Dimensioner og bestemt sig til at udvide det. Man har derfor, i Stedet for at fortsætte Arbejdet paa Østmuren, sat en ny Mur inde i Kirken umiddelbart Øst for den i Forvejen staaende. Muren med de to Buer er saaledes den første ufuldendte Østmur, Muren med den ene Bue den sidste og egentlige. Denne usædvanlige Taarnudvidelse har forøvrigt sat sig Spor i en Udbygning, der stadig ses paa Kirkens Nordside. Ogsaa en anden Form for Kirketaarne har særlig Tilknytning til Bornholm, nemlig de fritstaaende Klokketaarne med Underdel af Kampesten

FOT.: A. KJØLLER

Nylars Kirkes Indre. Paa Midtpillen senromanske Kalkmalerier forestillende Syndefaldet.

og Overbygning af Bindingsværk eller Træ. Disse Taarne findes ikke blot ved Rundkirkerne og Pouls kullede Kirke, men mærkeligt nok ogsaa ved Langkirker med Taarn: Ibs, Bodils og Ruts. De fleste af disse Taarne er sikkert opført efter Reformationen; men det er et Spørgsmaal, om der ikke i nogle af dem skjuler sig Rester af middelalderlige, maaske endog romanske Bygninger. Først en omfattende Undersøgelse vedrørende den kemiske Beskaffenhed af den Mørtel, der anvendtes herhjemme i Middelalderens forskellige Perioder, vil muligvis kaste Lys over denne Sag. Iøvrigt findes der i Skaane enkelte og paa Gotland en halv Snes Kirker, der har fritliggende Klokketaarne, hvoraf nogle er jævngamle med Kirkerne eller endog ældre end disse.

Paa Grænsen mellem Kirkens Ydre og Indre staar Portalen. Som de bornholmske Kirker selv er ogsaa deres Portaler enkle. Denne Regel er dog ikke uden Undtagelser. Knuds Kirkes Nordportal, paa hvis indvendige Side en Trædør fra senromansk Tid endnu findes, har Karmsider med flere Ledføjninger, der paa en ejendommelig Maade føres ned over Skibets Sokkel. Ogsaa Nordportalen ved Pouls Kirke har en smuk Profilerings, bl. a. sammentrykket Rundstav, der maa hidrøre fra Tiden omkring Midten af 13de Aarhundrede, og som saaledes bidrager til at tidsfæste Kirken. Mest interessant er Østerlars Rundkirkes Nordportal. Dens halvrunde Dæksten, Tympanon, er den eneste virkelig ornerede paa Bornholm. Det maa anses for godtgjort, at den, direkte eller indirekte, er afhængig af den Carl Stenmester, som satte sit Navn over Syddøren ved den skaanske Kirke i Östra Herrestad. Denne Mand har præget en Række Kirker i Skaane, og hans Indflydelse spores ogsaa flere Steder paa Bornholm. Det har saaledes i mange Aar været kendt, at Søjlehoveder og Søjlefodstykker ved Kirkeportaler i henholdsvis Østermarie og Bodilsker har deres Forbilleder i den omtalte skaanske Portal.

Jeg vil i denne Forbindelse gerne gøre en Tilføjelse. Turister har i Almindelighed den beskedne Lod at komme bagefter Fagmændene. De lærde holder Pegepinden og giver Forklaringen — vi andre staar blot og ser til og hører efter. I Rø Kirke er der imidlertid en god Chance for os til at komme først. Da Kirken er forholdsvis ny, besøges den ikke af Specialister i gammel Arkitektur, hvorfor de da heller ikke synes at have opdaget, at en Portal fra den nu nedrevne Kirke er indmuret i Taarnrummet i den nye. Søjlehoved, Søjlefod, Tovsnoning og Bladornamenter sætter den paa forskellig Maade i Forbindelse med Østermarie, Bodilsker og Østerlars og viser, at ogsaa Rø gamle Kirke blev til under Indflydelse af Carl Stenmester.

Omtales bør ogsaa de oftest rundstavprydede Konsoller, der paa mange

*Vaabehuset ved Aa Kirke, sikkert den ældste bevarede
Tilbygning af denne Art her i Landet.*

FOT.: DAM JOHANSEN

bornholmske Kirkeportaler bærer Tympanon. Denne plejer ved de danske Landsbykirker at hvile direkte paa Karmstenene, mens lignende Konsoller som de bornholmske genfindes paa mange Kirker i Skaane. Fremhæves kan især Syddøren ved Pouls Kirke, iøvrigt en fin Bygning, der rigeligt lønner et Besøg, og Aa Kirke med tre Konsolportaler, hvoraf Vaabehusets skal have en Slægtning saa langt borte som i Spanien. Rundstavprydede Konsolportaler kan ikke føres videre fra skaanske Landsbykirker til Domkirken i Lund, der i sin nuværende Skikkelse ingen saadanne Portaler har. Derimod er den enkle karnisprofilerede Døromfatning paa Nordsiden af Ols Kirke sandsynligvis opført under Indtryk fra Portalerne paa Østsiden af Domkirkens Tværskib.

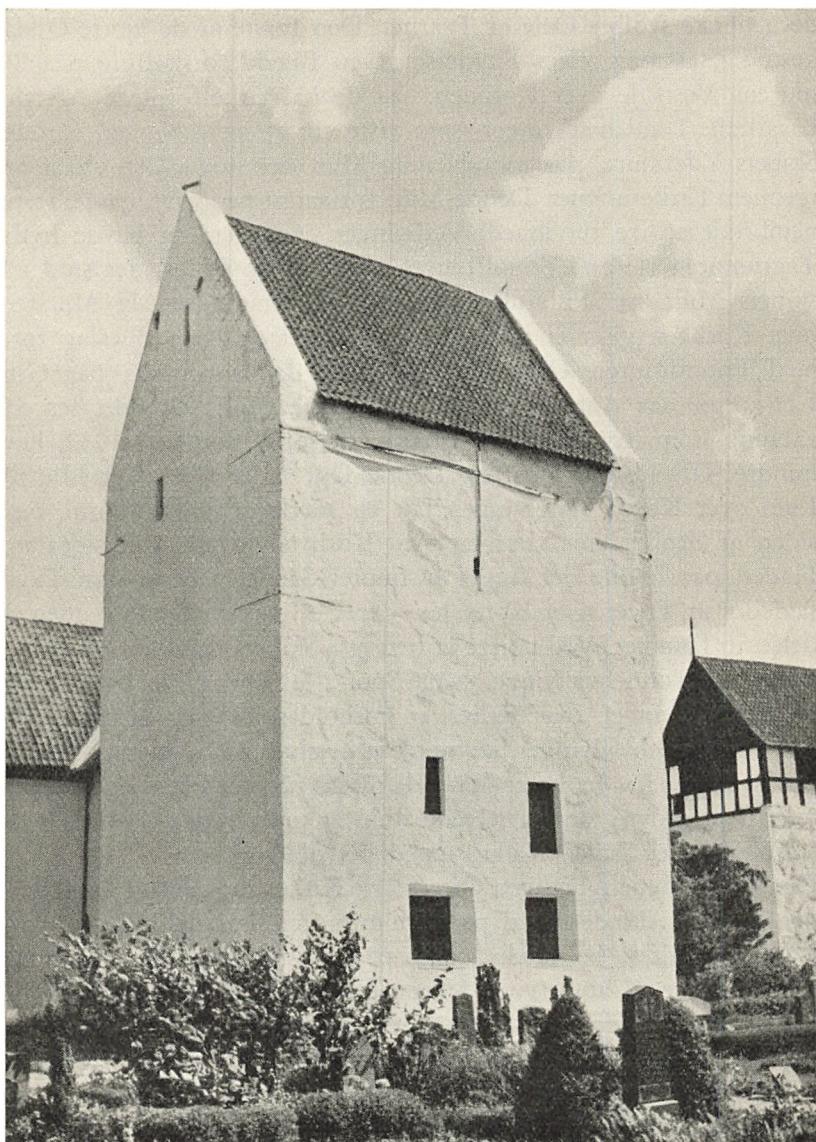
Ogsaa i Bornholmskirkernes Indre spores deres Forbindelse med Skaane. I romansk Tid stod næsten alle vore Kirkerum overdækket af flade Bjælkelofter. En Undtagelse danner Apsiden, over hvilken der laa et Halvkuppelhvælv. Først i gotisk Tid blev det almindeligt at overhvælve Kor og Skib med Hvælvinger af en mere sammensat Form, de saakaldte Krydshvælvinger, saaledes som de her paa Øen ses over Korbygningerne i Aa og Ruts Kirker. Paa Bornholm finder vi imidlertid det romanske

Tøndehvælv, ikke blot som ovenfor omtalt i adskillige Taarne, men ogsaa inde i selve Kirkerummet som Overdækning over Koret, nemlig i Ibs, Knuds, Ny, Nylars, Ols og Østermarie Kirker. Ogsaa Skaane har eller har haft godt en halv Snes Kirker med tøndehvævede Kor, og disse blev sikkert alle opført med Lunds Domkirke som Forbillede. Domkirkekorets nuværende Krydshvælvinger er nemlig ikke oprindelige, men har afløst et Tøndehvælv, der ødelagdes ved en stor Tagbrand, som hærgede Kirken i Aaret 1234.

Romanske Tøndehvælv var, bortset fra Skaane og Bornholm, yderst sjældne i Danmark. Naar en Kirke som Bjernede Rundkirke paa Sjælland har tøndehvælv et Kor, formoder man derfor Afhængighed af Domkirken i Lund, en Formodning, der bekræftes ved Forekomsten af skaanske Sandstenskapitæler i Kirkens andet Stokværk. Denne Kirke har forøvrigt endnu en Ejendommelighed, som kan have Forbindelse med Skaane. Paa hver Side af Korbuen findes en halvrund Niche til Anbringelse af et Sidealter. Ganske vist forekommer saadanne Sidealternicher spredt over hele Nordeuropa, og en hel Del danske Eksempler kendes; men særlig hyppige synes de at være i Skaane og navnlig paa Bornholm, hvor Bodils, Peders og Ruts har dem velbevaret, Knuds, Ny og Pouls Kirker i mere medtaget Skikkelse. Af de 15 Kirker her paa Øen har saaledes 6 — eller 40 % — været udstyret med Sidealternicher i Triumfvæggen (∩: den Mur, i hvilken Korbuen findes), hvad der antagelig betyder, at disse Nicher procentvis er mere end 10 Gange saa hyppige her som i det øvrige Land, Skaane naturligvis ikke medregnet.

Ideen til Sidealternicher i Smaakirkerne er hentet fra de store Kirker, i nogle Tilfælde fra deres Sideskibe, hvis østlige Afslutning undertiden var en halvrund Niche, i andre fra Tværskibet, i hvilken Østvæggen kunde være forsynet med saadanne Nicher (Ribe Domkirke) eller med Indgange til Smaakapeller (Lunds Domkirke). I Lundekatedralen fremhæves Kapelindgangene i særlig Grad ved Anbringelse af pragtfulde Baldakiner. Yderligere fandtes i Kirken før Branden 1234 en meget iøjnefaldende Alterniche midt i Skillemuren mellem Skib og Kor. Antagelig ligger i disse Forhold ved Stiftskirken Forklaringen paa den hyppige Forekomst af Sidealternicher i Skaane og paa Bornholm.

Naturligvis er ikke alt, hvad der er ejendommeligt ved de gamle bornholmske Kirker kommet til Øen over Skaane. Da man i Østermarie havde besluttet sig til at opføre en ny Kirke og i 1890 var godt i Gang med Nedbrydningen af den gamle, opdagede man forskellige Mærkværdigheder ved Bygningens Konstruktion, som bevirkede, at Nedrivningen blev standset. Som Ruin staar nu Alterrunding og Kor, Skibets Sydmur samt

FOT.: DAM JOHANSEN

*Ibs Kirkes Fæstningstaarn, det bedst bevarede paa Øen.
Til høire det fritliggende Taarn.*

de nederste sydlige Dele af Taarnet. Den første af de gjorte Opdagelser bestod i, at man, efter Fjernelse af en Bræddeforskalling paa Triumfmurens Vestside over Korbuen, saa de halvcirkelformede Aftryk af to parallelle Tøndehvælvinger, som viste sig at være bygget, foruden paa Skibets Ydermure, paa en udvendig Mur, der stod i Øst—Vest midt op igennem Kirkerummet. Denne Mur, forlængst nedrevet, havde været gennembrudt af tre rundbuede Aabninger, Arkader, og havde hvilet paa Taarnmuren i Vest, Triumfmuren i Øst og to Piller, der stod i Kirkeskibets Midtakse. Pillefundamenterne kan stadig ses. Et Murstensparti over Korbuen viser endnu Stedet, hvor det østligste Bueslag forenedes med Triumfmuren. Oven over Korbuen, der, rimeligvis paa Grund af Længdemurens Anbringelse, er af en usædvanlig Bredde, ses en Dør-aabning, som, før en større Istandsættelse af Ruinen i 1932, havde en mindre Tilspidsning opefter. Denne Dør fører ind til et lille hvælvet Rum over Koret. Hvælvingen har en stærkt tilspidset Form, og Oversiden af den danner sammen med Korhævlingens Ydersider to skraa Flader, paa hvilke der ligger fastmuret Sandstensfliser som Tagdække, saaledes at Taget over Koret har været et massivt Stentag uden Anvendelse af Tømmer. Ved nøjere at betragte Skibets Gavlmur ser man endnu over de to Tøndehvælvinger svage Spor af en buet Linie, hvis Form svarer til Taghvælvingen over Koret, et Forhold som viser, at der ogsaa over Skibets Tøndehvælvinger har været et hvælvet Rum, uden paa hvilket der sandsynligvis har hvilet et lignende massivt Stentag som over Koret. Nyten af disse øvre tøndehvælvede Rum er indlysende; ved Hjælp af dem formindskedes Tagets Vægt i meget betydelig Grad.

Den Ejendommelighed ved Østermarie Kirkes indvendige Længdemur, at dens østlige Arkade løb af paa Triumfmuren umiddelbart over Korbuens Toppunkt, altsaa belastede Muren paa dens svageste Sted, har faaet bygningskyndige til at betvivle Konstruktionens Forsvarlighed. Ved Nationalmuseets Undersøgelse i 1932 blev Sagen klarlagt. Triumfbuen har oprindelig været tvedelt forneden med en Midtpille, flankeret af to smaa »Triumfbuer«, over hvilke der var opført en tynd Støttemur, som sluttede sig til Midterpartiet af Korbuens Underside, saaledes at selve Korbuen saas som en rundbuet Blinding saavel fra Skibet som fra Koret. Paa denne Maade blev den haardt belastede Korbue tilfredsstillende afstivet.

Korbuen i Peders Kirke er i denne Sammenhæng Omtale værd. Noget under Buens Vederlag, >: Overgangen fra den lodrette Mur til selve Buen, ses et Par mærkelige Fremspring. Muligvis er de Rester af en senere nedbrudt Mur, i hvilken to eller tre Bueaabninger har dannet Forbindelse mellem Kor og Skib. Maaske har Fremspringene dog blot haft den Op-

Skt. Bodils Kirke, oprindelig opført i den romanske Tid.

FOT.: DAM JOHANSEN

gave at bære en Tværbjælke, paa hvilken et Krusifiks skulde anbringes. At selve Triumfbuen er hesteskoformet, kan maaske tages som et Tegn paa Opførelse i Slutningen af den romanske Periode.

Østermarie Kirkeruin er i sit Anlæg enestaaende i det nuværende Danmark; men indtil 1874 stod der op gennem Aa Kirkes Skib en lignende Mur som den fra Østermarie Kirke omtalte, hvilket kunde tyde paa, at man ogsaa havde tænkt at overdække Aa Kirke med massive Stentage. Planen er dog næppe nogensinde kommet til Udførelse. Derimod ligger der stadig, gemt under et moderne Tagdække, et oprindeligt Stentag over Knuds Kirkes Kor. Lignende Stentage kendes fra enkelte skaanske Kirker. Disse sidste er dog ikke opført med den overlegne Sikkerhed, som præger Konstruktionen i Østermarie, hvad der lægger den Formodning nær, at de er mere eller mindre ubehjælpssomme Efterligninger af denne. Forbilleder for de bornholmsk-skaanske Stentage findes antagelig i Irland, hvor man gennem Aarhundreders Arbejde var naaet frem til meget fint gennemførte Konstruktioner, saaledes som de har fundet Udtryk i Østermarie. Kirkeruinen her er meget at anbefale den interesserede Turist, der ved et Besøg i Østermarie gamle Kirke vinder Forudsætninger for et bedre Udbytte af sine Ture til de bornholmske Rundkirker.

Disse mærkelige Kirker i Østerlars, Nylars, Ols og Nyker Sogne er ikke blot ejendommelige ved deres runde Form, men tillige ved det ringformede Tøndehvælv, der i alle fire Kirker danner Overdækning over selve Kirkerummet, og som i de tre (Nyker danner Undtagelse) genfindes i det følgende Stokværk. De fra Østermarie kendte, over hinanden liggende, Tøndehvælv har ved Rundkirkerne faaet en ny Anvendelse, idet de her er blevet bøjjet sammen til en Cirkel.

Vi aflægger et Besøg i den største og interessanteste, Kirken i Østerlars. Selve Rundkirken bestaar af Skib, Kor og Apsis, hvilke Bygningsdele alle tre er større eller mindre Cirkelstykker. Desuden findes et Vaabenhus mod Syd og Vest for Kirken et fritstaaende Klokketaarn. Syv svære Piller støtter Kirkens Mure i Nord, Vest og Syd. De er af senere Oprindelse end Bygningen selv, maaske fra det fjortende Aarhundrede. Man lægger Mærke til, at hvert af Apsidens tre aabenbart gamle Vinduer er saa uheldigt anbragt, at Vinduesaabningen selv eller dens Karmsten overskærer en Lisen. Denne Ejendommelighed viser, at Vinduerne, skønt de gaar tilbage til romansk Tid, dog ikke oprindelig hørte med til Apsiden. Et lille usædvanligt Træk ved Kirkens Sokkelprofiler bør ikke undgaa den besøgendes Opmærksomhed. Skibet hviler paa en Dobbeltsokke (to Skraakanter over hinanden), mens Soklen under Kor og Apsis kun har enkelt Skraakant. Det er ellers en fast Regel i romansk Bygningskunst, at hvis man gør Forskel paa de forskellige Bygningsdeles Sokler, skal Apsis og Kor, som de i Forhold til Skibet fornemmere Dele af Kirken, have den rigest udformede Sokkelprofilering. Et lignende omvendt Forhold med Hensyn til Soklerne træffes ved to andre Kirker her paa Øen, idet baade Aa og Østermarie Kirker har Dobbeltsokke under Taarnet, men kun enkelt under Skib, Kor og Apsis. Med enkelte skaanske Kirker forholder det sig iøvrigt paa samme Maade.

Østerlars Rundkirkes Indre virker meget ejendommeligt. Kirkerummet faar sin særlige Karakter derved, at der fra en Cylinder midt i Rundhuset er spændt et ringformet Tøndehvælv ud til Ydermuren. Seks uregelmæssige Bueaabninger bøjer ind til den hule Midtpilles Indre, Ovnene, der dækkes af en Kuppelhvælving med fire flade Korsibber, som løber af paa enkle Kragsten.

Paa Midtpillen findes Kalkmalerier, vist fra Slutningen af det fjortende Aarhundrede. Under gotiske Buer fremstilles Jesu Fødsel og Barndom samt hans Lidelser og Død. Derimod forbigaaes som ellers oftest i Middelalderens Kunst Jesu »Liv og Lære«. Den samme Ejendommelighed møder os som bekendt i Trosbekendelsens Ord: Født af Jomfru Maria ... pint under Pontius Pilatus. Sandsynligvis er den middelalderlige Kunst

*Pouls Kirke er Øens finest kultiverede Middelalderbygning,
Taarnet ualmindelig velproportioneret.*

paa dette Punkt afhængig af den oldkirkelige Bekendelse. Særlig Interesse knytter der sig imidlertid til en større Billedkomposition, ligeledes anbragt paa Midtpillen. Den er beslægtet med flere Kalkmalerier i sjællandske Kirker fra det følgende Aarhundrede. Fremstillingen er delt i flere Afdelinger, men uden gotisk Rammeværk. I Midten ses Kristus troende som Dommer paa Regnbuen. Paa en anden Bue støtter han sine Fødder, til højre og venstre for ham findes Solen og Maanen, og tveæggede Sværd udgaar af hans Mund. Ved hans højre Side staar de frelste, alle nøgne, med Ansigtet vendt imod ham; ved hans venstre Side drages de fortabte, ligeledes nøgne, bort mod Helvede, der er fremstillet som et uhyre Gab, hvor Djævelen sidder som en grinende Trolde. Øverst paa Billedet ses Maria og de tolv Apostle omgivende Kristus. Fremstillingen flankeres af basunblæsende Engle, der fremhæver Billedets Dommedagskarakter. Med sine c. 150 Figurer er Dommedagsscenen i Østerlars Kirke eet af den danske Middelalderkunsts anselige Malerier og det største Middelalderbillede paa Bornholm.

Ogsaa andre af Øens Kirker har gamle Kalkmalerier. Paa Midtpillen i Nyker findes en Række Kristusbilleder fra omtrent samme Tid som Malerierne i Østerlars, groft udført, men nænsomt restaureret. Smukke er de romanske Billeder fra det trettende Aarhundrede paa Midtpillen i Nylars

Kirke. De fortæller det første Menneskepars Historie fra Adams Skabelse til Uddrivelsen af Paradis. Paa Ruts Kirkes Korhælv er tre Gange malet dekorative Ornamentter. Det midterste Sæt fra Midten af det sekstende Aarhundrede blev 1930 restaureret og giver nu et meget tiltalende Indtryk af, hvad Renæssancetiden formaaede i Retning af at dekorere gotiske Kirkehælv.

Fra Koret i Østerlars Kirke fører en Trappe op til de øvre Stokværk. Den løber indvendig i Nordmuren undtagen for de nederste Trins Vedkommende. De staar nemlig som Fritrappelangs Muren. Denne Ordning synes ikke at være oprindelig. Muligvis beror den paa en i tidligere Tid foretagen Ombygning af Koret i Forbindelse med Korbuens Udvidelse. Andet Stokværk, overdækket af et ringformet Tøndehælv omkring en hul Midtpille, har i Ydermuren mod Nord-Vest en større rundbuet Døraabning, gennem hvilken man, efter at en Stige var rejst, i Ufredstider antagelig har kunnet bringe sine vigtigste Ejendele i Sikkerhed paa en lettere og hurtigere Maade, end det lod sig gøre ad Murtrappen. I Aabningen var anbragt en Dør, som kunde stænges indefra. Bomhuller, anbragt i dette Øjemed, ses endnu.

Fra Mellemstokværket fører en rundbuet Aabning ind over Korloftet og derfra en lige afsluttet videre ind under Apsidens Tag. Inde over Koret kan man iagttage, at Korhælvvingen hæver sig ualmindeligt højt over de to Døraabninger. Denne Hvælvving er derfor næppe oprindelig; man maa tænke sig, at Korets nederste Stokværk ved en eller anden Ombygning er forhøjet. Dette Forhold bliver saa meget tydeligere, som man fra Korloftet kan se det nederste af en højtsiddende Døraabning, der med et Par Trin har ført ned fra Rundhusets tredje Stokværk til Koret. Denne Dør viser, at ogsaa Koret sandsynligvis har haft tre Stokværk, saaledes som Tilfældet er med den med Østerlars nærbeslægtede Rundkirke i Hagby Syd for Kalmar.

Den samme Trappe, som førte nede fra Kirkerummet op til andet Stokværk, fører herfra videre til tredje. Trappemundingen, der beskyttes af en ret godt bevaret Hjælm, fører ud i en c. 1 Meter bred Skyttegang. At denne Gang oprindelig har været aaben, synes at fremgaa af Gulvets Beskaffenhed. Det er nemlig lagt med udadhældende Kalkstensfliser og forsynet med flere Spygatter. Skyttegangens Ydermur er for den øverste Halvdels Vedkommende af nyere Dato, hvad der baade ses af de Teglsten, som er indblandet i Byggematerialet, og de Lysaabninger med spidsbuet Afslutning, som findes i Murens paagældende Partier. Hvilket Udseende Skyttegangens Ydermur oprindelig har haft, kan ikke længere med Sikkerhed afgøres. Muligvis har den været forsynet med Tinder og Skaar,

FOT.: DAM JOHANSEN

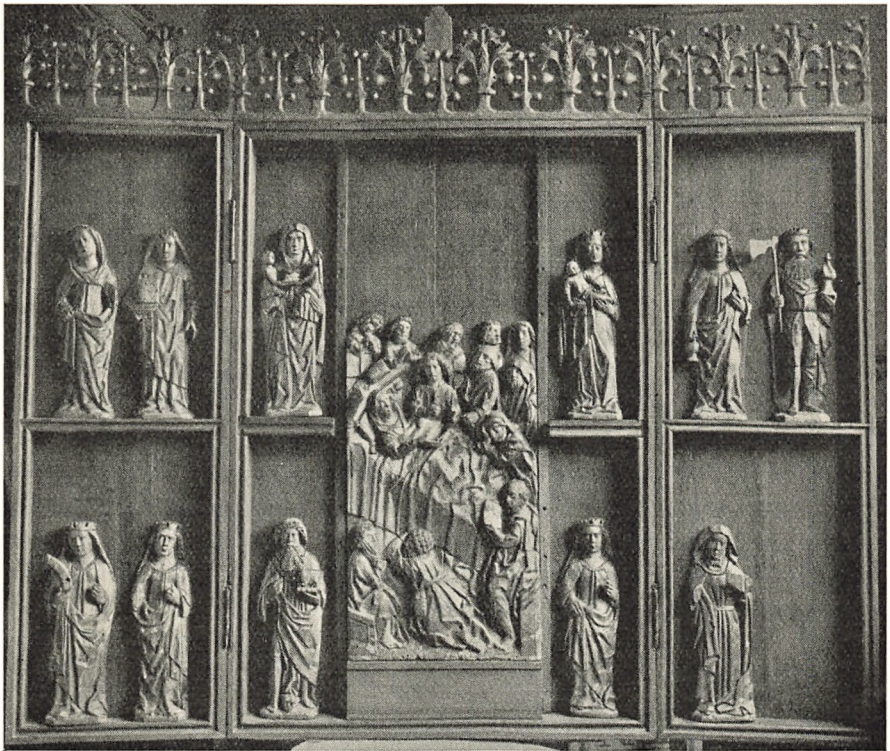
Nexø Kirke. I Forgrunden et af de smukke Sandstensgårde, der er karakteristisk for Byen og dens Omegn.

muligvis blot lige afsluttet foroven. I hvert Fald har det store Antal Huller, der i vandret Række findes omtrent øverst paa Ydersiden af Rundhusets Mur, sikkert været anvendt til Anbringelse af Tømmerstokke, hvorpaa der kan have ligget en udvendig Løbegang i Lighed med, hvad der har været Tilfældet ved Ols Kirke.

I Rummet inden for Skyttegangen ses den hule Midtpille, her med mindre Diameter end i de underste Stokværk. Den tjener nu som Støtte for Tagværket. Den nuværende Tagkonstruktion er imidlertid ikke oprindelig. Maaske gaar den tilbage til 1744, hvilket Aarstal findes paa Sydsiden af Rundhusets Ydermur og paa »Kongen«, den Bjælke, der findes anbragt lodret i Tagkonstruktionens Midte. Den oprindelige Ordning var antagelig en anden, efter hvilken Taget hvilede paa Skyttegangens Idermur, da denne Gang, som nævnt, synes at have været aaben. Men Centraltaarnet har sandsynligvis løftet sig op over Taget paa lignende Maade, som det stadig kan ses i Thorsager og Bjernede Rundkirker.

Østerlars Rundkirke er den største og betydeligste af de fire bornholmske; men ogsaa de tre øvrige er værd at se. I Nylars Kirke sidder øverst i Korhvælvingen 5 Lydpotter, Lerkrukker med Aabningen nedad, om hvilke man har ment, at de skulde være i Stand til at forstærke Lyden. Lignende Lydpotter er indmuret i Aa Kirkes vestre Kormur paa Østsiden over Hvælvingen og kendes iøvrigt fra en halv Snese andre danske Kirker. I Mellemstokværket findes et dybt Hul i Gulvet tæt ved Sydmuren. Det er nu tilmuret forneden, men har oprindeligt aabnet sig ned lige indenfor Mandsdøren og været et saakaldt »Skoldehul«, hvorigennem en indtrængende Fjende kunde angribes med kogende Vand, Sten, og hvad man ellers havde ved Haanden. Hvælvingen, der overdækker dette Stokværk, fortæller en hel Del om, hvorledes den er blevet til. Over et buetformet Stillads, beklædt med Planker og lignende, lagde man Sten og Mørtel; med andre Ord man murede ikke Hvælvingen, man støbte den. Aftryk af Stilladsets Planker ses endnu. Omtrent ved Døren ud til det frie har en Baadside været anvendt som Underlag for Hvælvingen. Baaden var klinkbygget og Plankerne holdtes sammen af Nagler, hvoraf nogle imidlertid var faldet ud paa det Tidspunkt, da Baaden fandt Anvendelse i Kirken.

Mens Nylars Kirke med Hensyn til sit øverste Parti slutter sig nær til Østerlars, gik man ved Opførelsen af Ols Kirke en ganske anden Vej. I denne Kirkes tredje Stokværk er Rundmuren forsynet med Skydeporte, hvis Gulv er udsparet dybt ned mellem Ydermuren og den lavere liggende Etages Hvælving. Højst ejendommelig var Stokværkets øvre Afslutning. Paa svagt skraanende Bjælker, der førte fra den spinkle Midt-

*Sengotisk Altærtavle fra det nedbrudte Sct. Annæ Kapel
i Gudbjem. Bornholms Museum.*

FOT.: N. ROHDE

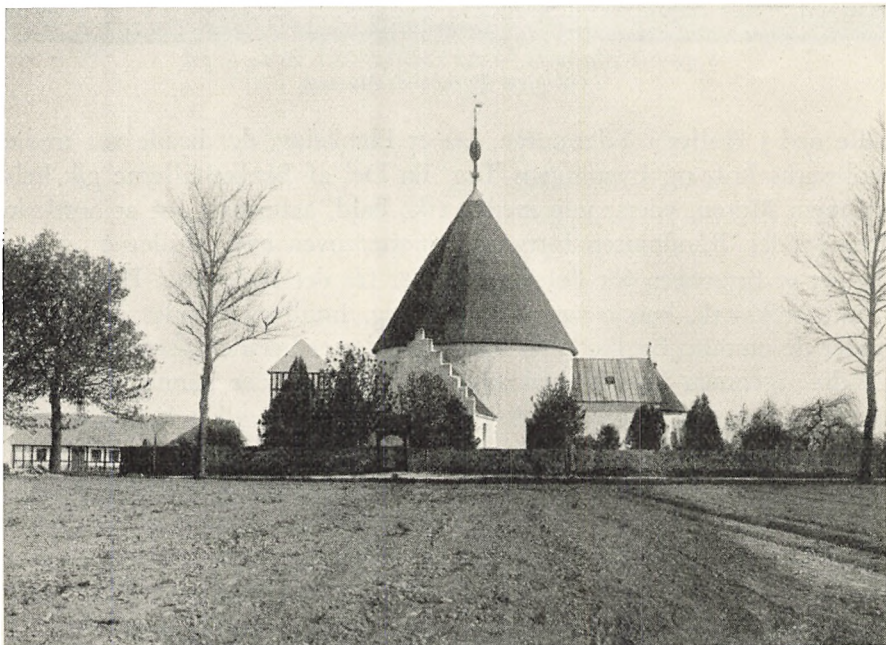
pille ned i Huller i Ydermuren, laa et Plankelag, der baade var tredje Stokværks Loft og Bygningens Tag. En Del af Bjælkehullerne gik helt igennem Muren, yderst ude med stærkt Fald, aabenbart for at bortlede Regnvandet. Rundmuren fortsætter opefter oven over Hullerne og har dannet et Brystværn for Forsvarerne, der fra det flade Tag, Bygningens fjerde Stokværk, kunde værgе deres Borg. Imidlertid findes der neden under de omtalte Bjælkehuller 22 andre, der er betydelig større og gaar vandret igennem hele Murtykkelsen. I disse har der kunnet anbringes Bjælker til at bære et udvendigt Trægalleri, fra hvilket Kirken kunde forsvares mere effektivt, end det var muligt fra Bygningens Indre.

— I Ny Kirke danner andet Stokværk nu Bygningens øvre Afslutning; men eftersom Trappen, der løber op gennem Ydermuren, fortsætter 14 Trin videre end til Gulvhøjde, har et tredje Stokværk utvivlsomt været planlagt, muligvis tillige opført. Da Ydermuren ikke viser Spor efter Hvælvinger og desuden fortsætter lodret opefter i forholdsvis betydelig Højde over Gulvet, har andet Stokværk næppe skullet overhæves.

Skønt de fire bornholmske Rundkirker ikke tilhører den store Arkitektur, og skønt de ikke er blevet til uden Hjælp og Erfaringer udefra, staar de dog særprægede iblandt os, som Bornholms betydeligste Bidrag til den danske Middelalderarkitektur.

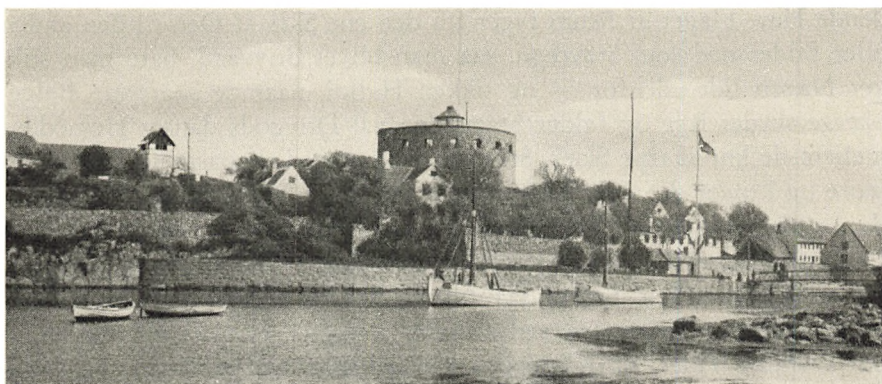
Paa Kirkeinventar er Øen ikke rig. En fornem sengotisk Fløjaltertavle staar i Hasle Kirke, og en omtrent jævnaldrende, men ringere findes nu i Bornholms Museum. Anselige Billedskærerarbejder fra Renæssancetiden er Altertavle og Prædikestol i Aa Kirke, der ogsaa rummer den sjældne Døbefont, som Mester Sigraf har hugget i gotlandsk Sandsten henimod Slutningen af 12te Aarhundrede. I 11 Billedfelter fremstilles Scener fra Jesu Fødsel og Barndom samt fra hans Lidelse og Død. En forklarende Runeindskrift i gotlandsk Mundart gør Døbefonten til en af de værdifuldeste i vort Land.

Bornholms gamle Kirker er barske og utilgængelige at se. Gudshuse har de vel været, men ogsaa Borge i Ufredsaar. Fattige er de for den, der begærer legende Lethed og smilende Ynde. Men vokset frem paa den bornholmske Klippegrund er de af samme Natur som deres Hjemstavn selv, tunge, stærke og dog danske trods alt.

FOT.: A. KJØLLER

Ny Kirke, den mindste af Bornholms fire Rundkirker.

Udsigt fra Frederiksholm mod Christiansø.

FOT.: BORNH. TURISTF.

CHRISTIANSØ

Af SIGURD MEJNDOR

ØGRUPPEN *Christiansø* eller *Ertholmene* ligger c. 20 km N for Svaneke og 18 km NØ for Gudhjem. (Ertholmene af oldnordisk »arda« = Knold.) Den bestaar af tre »store« Øer og en halv Snes mindre Skær. Kun Christiansø (710 m lang og 430 bred) og Frederikshø (440 m lang, 160 m bred) er beboet. Det er Danmarks mindste Sogn, og man kan gaa rundt om de to beboede Øer paa knap en halv Time. Hele Øgruppen med Smaaskær udgør et Areal paa c. 39 ha.

Møllebakken paa Christiansø er det højeste Punkt, 22 m. Græsholmen er ligesom de øvrige Øer dækket af et tyndt Lag Jord, men er helt udyrket og fredet, idet den henligger som Fuglereservat.

Christiansø ligger med sine Klipper og Skær ud til anelige Dybder (indtil 70 Favne Vand). Hyppigst kaldes hele Øgruppen Christiansø efter den største af Øerne, men ogsaa Fællesbetegnelsen »Øen« er almindelig.

Hovedøen Christiansø (ca. 22 ha) er forbundet med den lille Ø, Frederikshø (ca. 4 ha) ved en Svingbro. Havnen er anlagt i Strædet mellem disse to Øer. I Sejlskibenes Tid havde den ret stor Betydning som Nød-havn.

Lige saa smilende Øerne kan tage sig ud en Sommerdag i Sol, naar de gule Kasernelænger spejler sig i Havnens Bølger og lyser milevidt over Søen, lige saa trøstesløs, næsten ondskafuld, ser Øerne eller »Øen« ud en Vinterdag, naar Regn og Storm pisker mod de sorte, kolde Klipper. Hele den solide Klippeø synes at rokke, naar Østersøen bliver et fraa-

dende Hav. Flager af Skum flyger fra den ene Side af Øen til den anden eller falder ned som Støvregn, saa man bliver drivvaad, bare man stikker Næsen lidt udenfor — og sikken Halløj, naar de søgrønne Bølgebjerge skyder Ryg og falder bragende ned! Drivgods danser Heksedans mellem de knivskarpe Skær. Stormen bakser med de bastante Fæstningsmure og krøger den lille Kirkegaards forblæste Træer, men Øen holder dog stadig Stand mod Elementernes Rasen. Christiansø, denne Kolos af Urgranit, lader sig ikke knuse. De mosgroede Bastioner og aldrende Fæstningstaarne har prøvet saa mange haarde Dravater. Som en tavs Skildvagt staar Storetaarn ved Landets østligste Forpost og minder os om svundne Tider, da Klippeøen var spækket med Kanoner, og forbi-sejlende Skibe hilste Citadellens store Flag med Respekt.

Christian V anlagde i 1684 Fæstningen Christiansø, der opkaldtes efter Kongen. Øen fik i øvrigt aldrig synderlig militær Værdi, skønt man troede, at den befæstede Klippeø vilde faa Betydning i Østersøen som Malta i Middelhavet. Fæstningsværkerne blev stadig udbedrede med stor Bekostning, men Øen var dog i ynkværdig Tilstand, da den oplevede sin første og eneste Batalje i 1808 under Krigen med Englænderne.

I Midten af forrige Aarhundrede blev Fæstningen nedlagt, da det vilde være for kostbart at faa den udrustet efter Tidens Krav, men endnu staar de imponerende Ringmure og de gamle Bygningsværker som Vidnesbyrd om Datidens Krigskunst. Ja, hele Øen er som et Museum, fyldt med Minder fra Fortiden.

Foruden Munkholm har Danmark ogsaa benyttet Christiansø som »Djævleø«, og i mere end hundrede Aar var den lille Klippeø i Østersøen et berygtet Forvisningssted, hvor mange mærkelige Personer har afsonet deres Straf. Endnu findes Statsfængselet paa Frederiksø, og her kan man se den Celle, hvor den berømte Fange, Dr. Jacob Dampe, sad indespærret i mange Aar. Dampe vilde have indført en demokratisk, fri Forfatning og stiftede 1820 et hemmeligt Forbund for at faa sine Ideer gennemført. Det blev opdaget, og Fr. 6. fik ham straffet med livsvarigt Fængsel. Dampe var Fange paa Christiansø 1826—41.

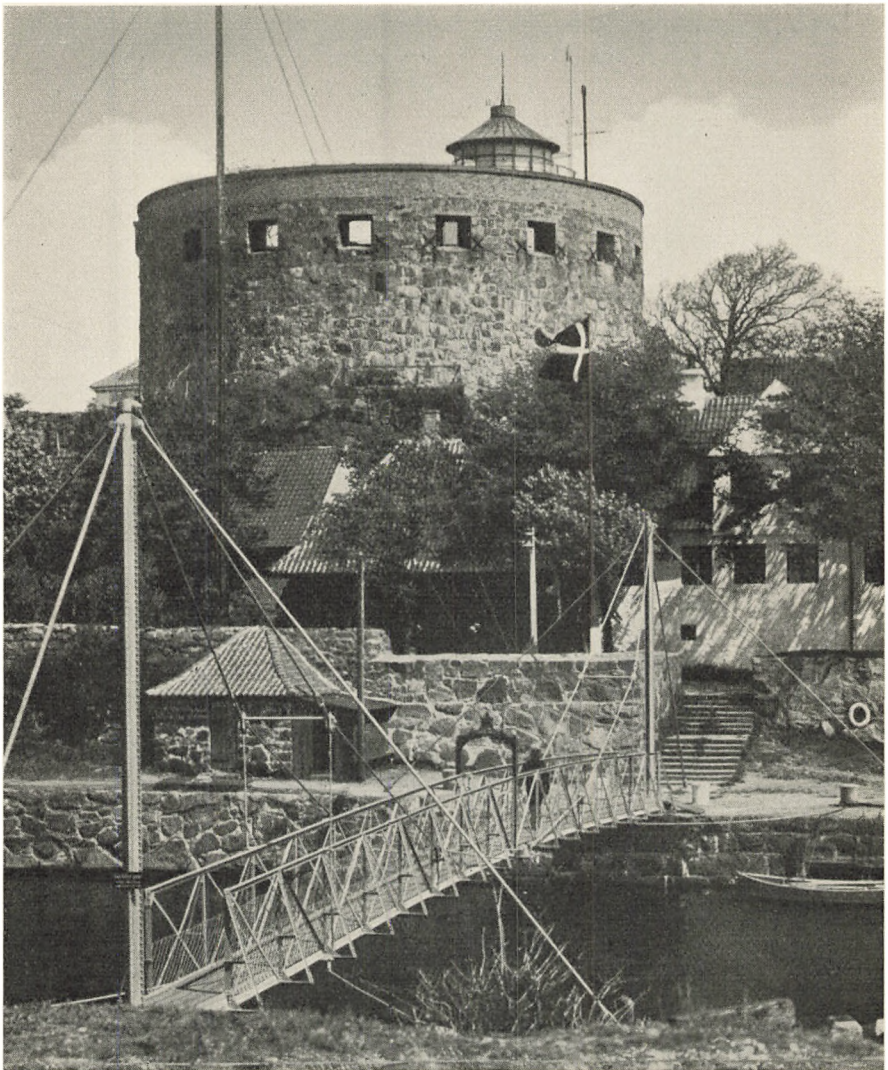
For at bevare Minderne om Øens interessante Historie lagde Fyrmester J. P. Jakobsen, Dr. F. Salomonsen og jeg de første Rammer til et Christiansømuseum. Det skete for 6 Aar siden, og vi har haft Glæde af Arbejdet. Der findes nu en righoldig Samling i det ejendommelige Fæstningstaarn paa Frederiksø, en ærværdig Bygning, der minder om en bornholmsk Rundkirke, og som vel er Øens smukkeste Arkitektur.

Staten har overtaget Samlingen, der bliver forøget hvert Aar, saa man kan faa et Billede af Øens Kulturhistorie og Dyreliv.

FOT.: BORNH. TURISTF.

Nordre Havn. Udsigt fra Christiansø mod Frederikse med Fæstningstaarnet Lille Taarn. Bag Taarnet ses Øgruppens næststørste Ø, Græsholmen, der er ubeboet og helliger som Fuglereservat.

FOT.: BORNH. TURISTF.

Store Tårn, der nu er Ruin. Oprindeligt havde det flere Stokværk med 16 Skydeskaar i 2 Etager. Tårnet er 25 m bredt, Murene 2 m tykke; Grundstenen blev lagt 1684. Indtil 1821 var der Kirkerum i Tårnet. Fyrartaarnet, hvis Top ses, er bygget inde i Ruinen.

FOT.: BORNH. TURISTF.

Udsigt fra Frederikso mod Christiansø. De 10 beboede Øer er forbundet ved en Svingbro. Til venstre for Dampereen ses Christiansogadens Kasernelænger, hvor der var Soldaterlejligheder i Fæstningstiden, og hvor nu de fleste Beboere har deres Hjem. Under Splitflaget skimtes Forvalterboligen.

FOT.: BORNH. TURISTF. *Christiansøgadens lange, gule Længer minder om Nyboder.*

Christiansø har et meget ejendommeligt Fugleliv, og det er Meningen, at Museet ogsaa skal fortælle om det Arbejde, der gøres af den ornitologiske Station, der ledes af Øens Ornitolog. For at sikre Indtægten af Dun blev Ederfuglene tidligt fredede paa Christiansø, hvor der er en Mængde af disse Fugle. Kommandanten paa Fæstningen fik hele Indtægten af de kostbare Dun, der blev samlet to Gange om Aaret.

Før Fæstningsanlægget har der næppe været meget Jord paa Ertholmene. Klipperne var naturligvis udsat for Vejrsmuldring, men var ivoøvrigt næsten nøgne og frembød sikkert et ret trøstesløst Syn. Om Sommeren dækkedes de vel hist og her af lidt Grønt, saa de henlaa i samme Tilstand som Fuglereservatet Græsholmen i Dag.

Trods den sparsomme Jord har der i mange Aar været adskillige vel- dyrkede Haver paa de to beboede Klippeøer, og den gamle Kommandant- have ved Siden af Kirkegaarden paa Christiansø er en Seværdighed.

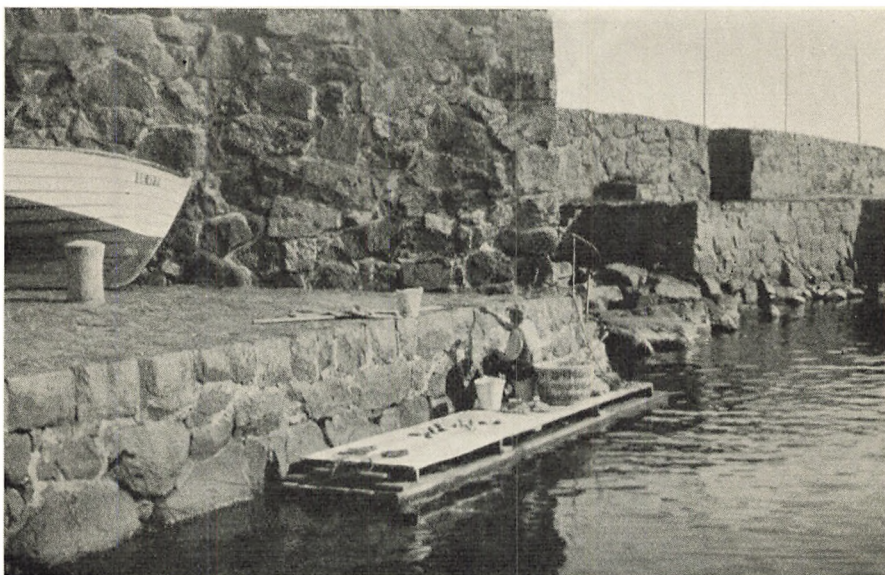
Foraaret kommer sent til Øen, men naar Solen først har gennemvarmet Havet og Klipperne, er der meget lunt. Stenene holder paa Sommer- varmen, og baade Morbær, Figner og Vindruer modnes paa Øen, der ligefrem kan have *Indian Summer* helt ind i November.

Christiansø har et sydlandsk Præg om Sommeren. Farverne er rene og stærke, og der skal være flere Solskinsdage paa Øen end i det øvrige

FOT.: JONALS

Hovedvagten, der nu bruges som Telegraf- og Telefonstation. I Slutningen af 1946 fik Christiansø Kabelforbindelse med Bornholm. I Baggrunden ses et Stykke af Christiansøgaden.

FOT.: S. MEJNDOR

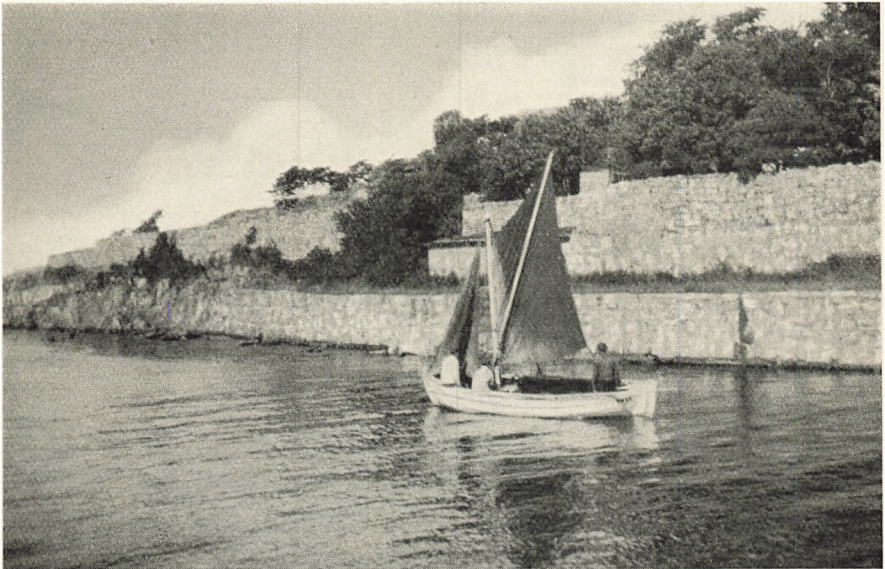
*Søndre Havn. Stærke, sydlandske Farver og bastante
Fæstningsmure ses straks ved Indsejlingen, naar man kommer til Christiansø.*

Danmark. Om Vinteren kan man føle sig hensat til Grønland, naar Øen omgives af høje Isskruninger. Under en Isvinter kan det ske, at Beboerne bliver fuldstændig isolerede i et Par Maaneder, saa der maa skaffes Proviant ved Hjælp af Flyvemaskine eller Isbryder.

Der er ikke Landbrug eller Kreaturer paa Christiansø. En Del af Øens Muldjord skal i øvrigt være fragtet over fra »Fastlandet«, d. v. s. Bornholm og Sjælland, men man maa dog ikke tro, at *al* Jorden paa Christiansø er bragt over til Øen. I den første Fæstningstid var der saa lidt Jord, saa man maatte føre Lig over til Gudhjem Kirkegaard. Ogsaa paa den nuværende Kirkegaard kniber det med at faa Kisterne dybt nok ned, saa der undertiden maa hugges Plads i selve Klippegrunden.

Der findes ingen Kilder paa Øen. Man maa drikke Regnvand fra Cisternebrønde. De fleste Beboere faar Vand fra »Store Brønd«, der ogsaa kaldes »Guds Forsyn«. Denne Vandværksdam ligger nær Møllebakken, og herfra føres der Vand ned til »Gaden« paa Christiansø og til Embedsboligerne paa Østsiden af Øen. Paa Frederiksø maa Folk hente Vand med Aaget over Skulderen fra en Cisterne ved Lille Taarn.

I tidligere tørre Perioder har der undertiden været saa knapt med Drikkevand, saa Cisternevandet ikke dækkede Øens Behov. I Sommeren 1938 var det saa tørt paa Christiansø, at man maatte have Vandforsyning fra København, og en Dampner blev sendt af Sted med Drikkevand til

*Nordre Havn. Aldrende Fæstningstaarne og mosgroede
Bastioner minder om svundne Tider, da Klippeøerne var spækket med Kanoner.*

FOT. S. MEJNDOR

den tørlagte Ø. Ogsaa i 1932 maatte Øen have Vandbeholdningen kompletteret paa samme Maade. Der er dog nu skaffet en større Vandreserve, saa Beholdningen næppe vil slippe helt op, selv om der kommer en længere Periode uden Regn.

Christiansø er som en lille Stat i Staten med en Befolkning, der danner et Samfund for sig. De er alle i samme »Baad«, og Øboerne har sin Maade at leve Livet paa og sine skrevne og uskrevne Love at følge. Det tager Tid, før man lærer det uskrevne at kende, naar man ikke er opvokset paa Øen.

Da Christiansø ikke udgør en Kommune, betales der ingen Kommuneskat, men kun Statsskat. Det er dog ikke særlig billigt at leve paa Øen, da der skal betales Fragt paa næsten alle Varer. Proviant skaffes hovedsagelig fra Bornholm, og dersom der er Udsigt til Stormvejr eller strenge Vinterdage, maa Husmoderen sørge for at købe rigeligt ind, da Postbaaden kan blive hindret i Sejlads i længere Tid.

For nogle Aar siden havde Christiansøpræsten været paa Rejse ind under Jul og skulde nu med Postbaaden tilbage til Øen, saa der kunde blive Julegudstjeneste, men Skipperen saa betænkelig paa de haarde Dravater, der væltede ind mod Svaneke's Klippekystr. Nej, han turde ikke sejle i det Herrens Vejr, saa Præsten naaede ikke hjem den Dag, og Øboerne fik en sløj Juleaften uden Julepost, Flæskesteg og Kirkegang.

FOT.: JONALS

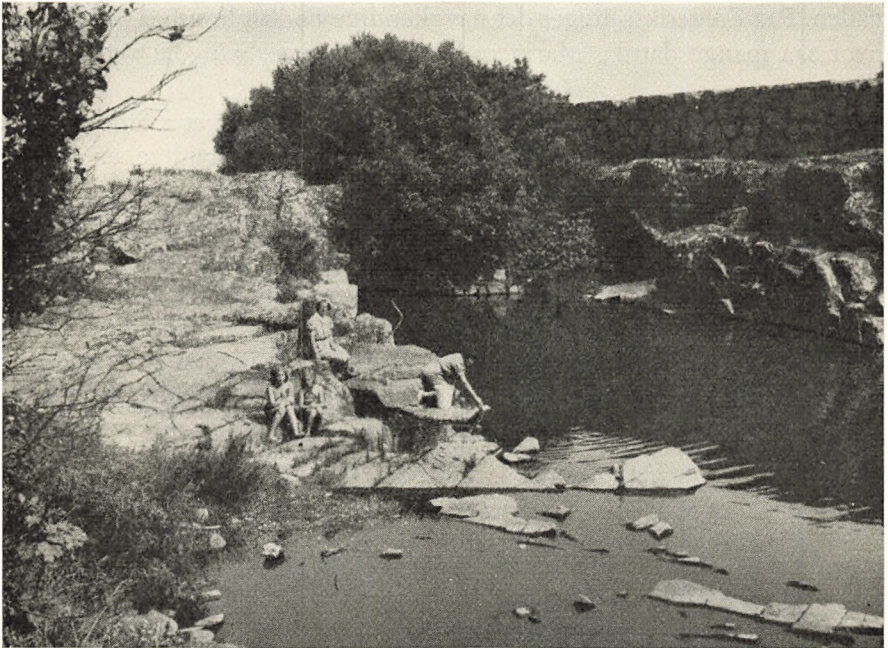
Christiansø. Til højre en Cisternebrønd. I Baggrunden Udsigt til Frederikso med lange, mørke Kanonbaadsskure; den høje lyse Bygning til venstre er Statsfængselet.

Christiansø hører direkte under Marineministeriet, og dens Styrelse minder en Del om grønlandske Forhold.

Øens Fyrmester regerer næsten enevældigt, da han som Ministeriets Forvalter har omtrent alle tænkelige Embeder: Fyrmester, Toldforvalter, Rodemester, Giftefoged, Telegrafmester, Chef for Redningsvæsnet, Brandmajor, Politiofficiant, Socialborgmester, Mønstringsbestyrer, Radiochef, Formand for Skolenævnet — kort sagt lidt af en Guvernør.

Der har dog flere Gange været Planer fremme om at skaffe den lille, isolerede Øgruppe en kommunal Ordning, uden at man dog har faaet Sagen gennemført. De fleste af Øens Beboere vil sikkert have sig frabedt, at Christiansø bliver gjort til Kommune, og derved mister Stedet vel ogsaa noget af sit Særpræg.

Der er for Tiden c. 150 Beboere paa Christiansø. Om Sommeren er der langt flere Mennesker paa Øen, og det kniber meget med Pladsforholdene, saa Turister maa sikre sig Værelse i god Tid, dersom de vil overnatte. Købmand Poul Hansen har Eneret til at have Pensionat og Købmandshandel. Pensionatet findes i den tidligere Kommandantbolig, hvor adskillige Fyrster og kongelige Personer har været Gæster i Fæstningstiden.

Udsigt fra Præsteboligens Vinduer. Der skylles Tøj ved Præstedammen, der ogsaa kaldes Salomons Brønd. Til højre noget af Muren til Hertuginde's Bastion.

FOT.: S. MEJDOR

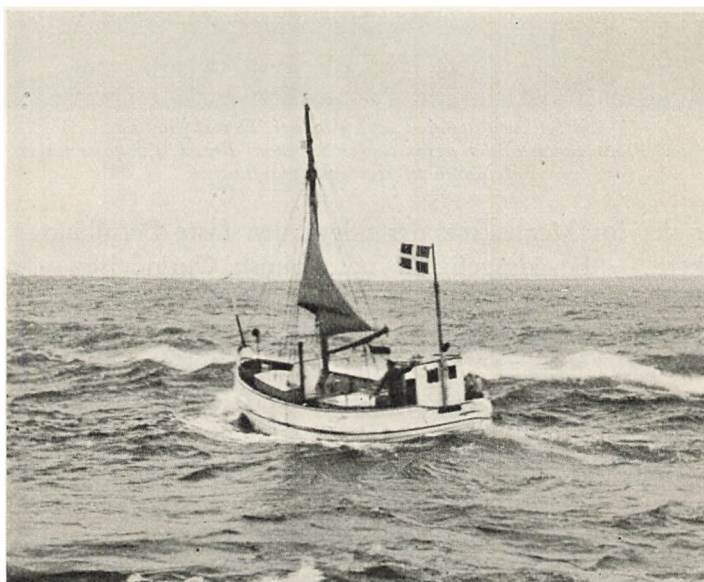
Hvad er det for Mennesker, der udgør den faste Befolkning? Dels er der Fiskere — hovedsagelig af bornholmsk Oprindelse — dels Fyrpersonale — endvidere Læge, Præst, Lærerinde og enkelte Tilflyttere, der nyder deres Otium paa Danmarks skønneste og ejendommeligste Ø. Endelig maa det nævnes, at der om Sommeren ofte er en hel Kunstnerkoloni, da Christiansø er et Paradis for Malere. I Turisttiden er der af og til Dampskibsforbindelse med Bornholm, og saa oversvømmes Øen i nogle Timer med glade Sommergæster, saa længe Damperen ligger i Havn.

I gamle Dage var der langt flere Beboere paa Christiansø. Omkring Aar 1800 var der c. 500 Indbyggere, og man maa nok spørge, hvorledes der var Plads til saa mange paa et Omraade, der kun er lidt større end Raadhuspladsen i København og kun er som en Prik paa Landkortet. I den nyboderlignende Kasernegade var Soldaterfamilierne stuvet sammen som Sild i en Tønde, og endnu minder de mange Rester af nedrevne Huse og Hytter om svundne Tider, da Øen var overbefolket. Christiansø er fredet. Der maa ikke bygges nye Huse, og alle Boliger udlejes af Marineministeriet. De fleste Beboere har deres Hjem i Kaserne-

gaden. Paa Frederiksø ligger det navnkundige Forsamlingshus »Maanen«, hvor saa mange danske Marinere har taget sig en Svingom ved Flaadebesøg.

Det lønner sig at gaa op i Fyrtaarnet, der er indbygget i Store Taarn, da Udsigten er meget smuk oppe fra Taarnet. Endvidere er Kirken seværdig. Orgelet er skænket af Fr. 7. og Grevinde Danner. I øvrigt kan man hos Øens Købmand købe en lille Turistbrochure, der giver nærmere Vejledning om Øens Seværdigheder.

Det var med Vemod, jeg forlod den mærkelige lille Ø, Christiansø, efter syv Aars Præste- og Lærergerning, men i Længden virker Isolationen trykkende, og Forholdene er jo meget smaa. Det er en dejlig Ø at gæste, og De skulde tage derover, for der er prægtige Mennesker og en Natur, som der ikke er Mage til i det øvrige Danmark.

FOT.: S. MEJNDOR

Postbaaden til Christiansø.

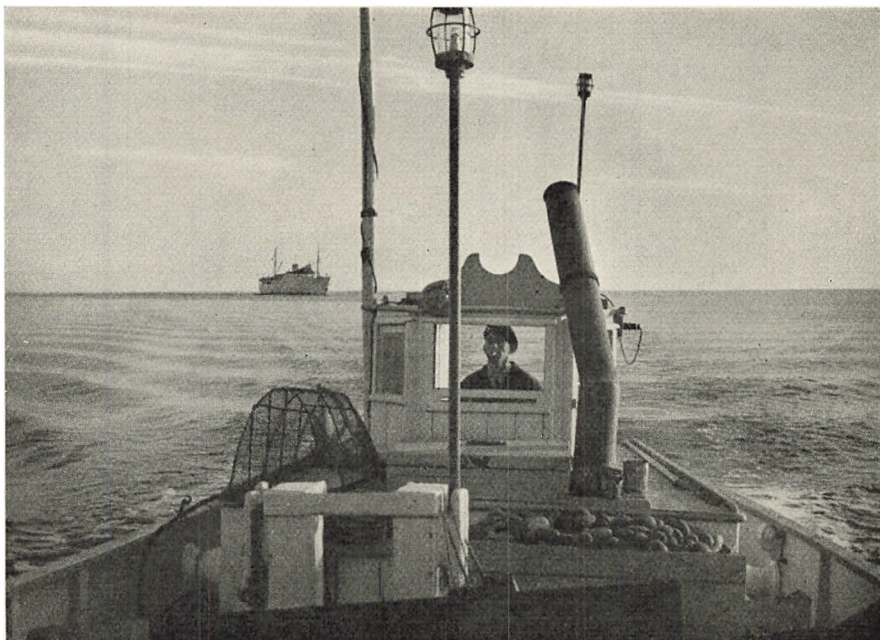
*Gudhjem Havn en Eftermiddag i Højsæsonen, naar Røgerierne
gaar for fuld Damp.*

FOT.: DAM JOHANSEN

DET BORNHOLMSKE SILDEFISKERI

Af HANS P. HAAGENSEN

FISKERIET var i gamle Dage en langt mere omfattende Næringsvej for Bornholmerne end i Nutiden, og Sildefiskeriet var især en betydelig Faktor i hele Befolkningens økonomiske og ernæringsmæssige Trivsel, hvad man faar et interessant Indblik i ved at læse Borholmshistorikeren Dr. Zahrtmanns Beretninger herom i »Bornholmske Samlinger«. I et Citat herfra hedder det: »I Ærkebispens fede Regnskab for Bornholm i 1345 staaer fremmeligt de tre Indtægtskilder: Sildefangst, Sildesalteri og Fiskeri«. Andre Indtægtskilder var ikke nævneværdige. Naar man læser om det vældige Fiskeri og den livlige Handelsfærd, dette medførte ved de bornholmske Kystegne i Middelalderen, undres man over, at dette kunde lade sig gøre uden Havne. Lidt primitive Moleanlæg var der jo nok nogle Steder, hvor Bopladsen var anlagt ved en Indskæring paa Klippekysten, men mange Steder foregik Fiskeriet fra aaben Kyst, Havnene er anlagt i en nyere Tid. Det store Sildefiskeri foregik som Regel i Høsten og i Efteraaret fra Midten af August til November, den Tid kaldte de gamle »Fiskjed«, og da herskede der Travlhed Døgnet rundt. Vældige Fangster bragtes i Land, blev saltet ned og derefter atter bragt ombord i de talrige Handelsskuder, der duvede for deres Ankerkæder udfor Kysten, medens Gods, Varer og gangbar Mønt bragtes i Land i Bytte. »Havets Høst bragte et Pust af Europas Storhandelsliv til

FOT.: ROLF RØNNE

En Sildebaad paa Vej til Fiskepladsen.

den fjærne Ø,« skriver Dr. Zahrtmann. Det bornholmske Ordsprog, der lyder: »Vis ijn saver i Fiskjed, maa ijn doja i Framtiden« (Hvis man sover i Fisketiden, maa man døje derfor i Foraaret), har sikkert sin Oprindelse i hin fjerne Tid.

Saltet Sild og Torsk var en efterspurgt Vare i vore Nabolande, og i gode Fangstaar, som de efter alt at dømmе ofte har haft i de Tider, hjembragtes store Rigdomme til Øen ved fredelig Samhandel.

Det var ikke blot Kystbefolkningen, der drev Fiskeriet som Næringsvej, ogsaa Folk fra Gaardene inde paa Øen drog ud til Kysten for at deltage i Efteraarsfiskeriet og den dermed forbundne Handelsfærd. Bornholmerne var fra Oldtiden gennem Middelalderen og langt frem i den historiske Tid mere et Fisker- og Søfartsfolk, end de var Bønder, og her har man Forklaringen paa, hvad sagkyndige hævder om vore gamle Folkeminder, der viser Befolkningens Tilknytning til Havet mere end til Bondelandet. Dette var blot en kort Oversigt, kun et flygtigt Blik af Fiskeriforhold her paa Øen i fordums Dage, blot for at paapege, hvilke ældgamle Traditioner dette Erhverv indebærer, hvad Pladsen her ikke tillader at omtale nærmere. Mangt og meget har forandret sig gennem Tiderne; andre Erhverv har trængt Fiskeriet i Baggrunden; men Fiskearterne er de samme, og Fiskemaaden foregaar i Nutiden omtrent som i gamle

Dage, bortset fra den nyere Tids Motordrift og Travlfiskeriet, der tidligere er forsøgt i Østersøen, uden at det dengang gav nævneværdigt Resultat. Østersøens Fiskebestand, og det gælder alle Arter, har i de sidste 100 Aar været meget skiftende. Nulevende gamle Fiskere fortæller saa ofte om, hvor forskelligt Fiskeriet har været fra Aar til Aar i deres Tid. Der har været Perioder, hvor vældige Sildefangster er bragt i Land Dag efter Dag, og der har været Aar, hvor Sildefiskeriet var saa elendigt, at Øens Befolkning ikke fik deres aarlige Kvantum Spegesild, den maatte indføres fra Norge. I Modsætning til Middelalderens langvarige rige Fisketid har senere Tider vist, at gode og daarlige Fangstforhold kan skifte brat.

Her skal nu i det efterfølgende gives en Skildring af Nutidens Sildefiskeri og Silderøgning, der altid betragtes med Interesse af vore talrige Sommergæster. I alle de bornholmske Kystbyer og Fiskerlejer er i de sidste ca. 50 Aar opført Silderøgerier, og det er især i Fiskerlejerne noget, vore Sommergæster straks lægger Mærke til. De mange ejendommelige Skorstene, nogle Steder flere paa Rad bygget op til en større eller mindre Udbygning, paakalder straks vore Gæsters Opmærksomhed. Det hænder ofte, at besøgende gaar ind i et Røgeri en Dag, hvor der ikke arbejdes, men det Indtryk, man faar ved en saadan Lejlighed, fæster sig ikke videre i Hukommelsen. Det folketomme Rum med de tomme, renskurede Trækar, hvori Silden bliver rensed og skyllet, og det tomme, sodede Røgeri frembyder ikke noget af særlig Interesse. Det er Folkelivet og Arbejdet paa Havnen og i Røgeriet, man skal se i de tidlige Morgentimer. Ja, for at faa det rigtige Indtryk af denne særprægede bornholmske Virksomhed, maa man være med fra Begyndelsen, og det vil sige, at man bør tage med en Baad ud paa den natlige Færd, hvor Sildefangsten foregaar, for saa kan man faa det hele med fra først til sidst. Uden Forklejnelse af andre Fiskerlejer her paa Øen vælger vi Gudhjem, da det var her Silderøgningen tog sin Begyndelse som Erhvervsvirksomhed for noget over 100 Aar siden. Foraarets mange Forberedelser ved Redskaber, Baade og Røgerier springer vi over, og vi mødes paa Gudhjem Havn en Eftermiddag i Højsommertiden, naar Baadene gør klar til at gaa i »Vrag«, som Drivgarnsfiskeriet hedder her paa Bornholm. Naar Silden staar i Farvandet i Nærheden af vort Hjemsted, foregaar Fiskeriet paa en lidt anden Maade, idet Garnene da sættes ved en Række faststaaende »Sættetov«. Baadene kan da gaa i Havn for Natten, og ved Daggry hentes Garnene i Land. Nu staar Sildene langt til Søs, og der maa vi gaa ud for at »vrage«. I Krigstiden var det strengt forbudt at have »Uvedkommende« med paa Søen, men den Tid er heldigvis forbi.

FOT.: ROLF RØNNE

*Sildegarnene er sat ud. Baaden er nu prisgivet Strømmen.
Solen er lige gaaet ned i det blaagrønne Hav.*

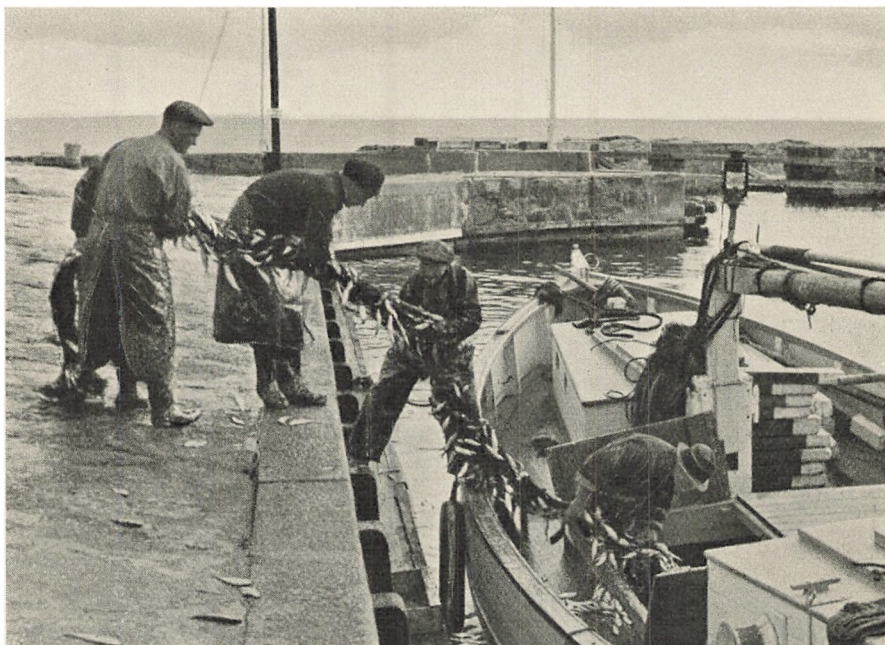
Nu kan vi atter tage Passagerer med; men det skal være meget gunstige Vejrforhold, da en Nats Ophold i en Fiskerbaad paa Østersøens urolige Vover kan være noget ubehageligt for Folk, der ikke er søvant. Vi forudskikker smukt Vejr, blikstille ved Kysten med lidt paalands Dønning, et Par Sømil ude jævn østlig Brise, der løjer af mod Aften, ved Daggry atter blikstille med svage Dønninger. Saaledes former sig ofte et Døgns fint Sommervejr. Vor Baad er den almindelige Type paa ca. 28 Fods Længde, bygget her paa Øen af bornholmsk Eg og med en 10—15 HK Motor. Vi er 3 Mands Besætning, og nogle Baade har 4 Mand. Garnene, ialt ca. 45 Stk., der har været udbredt til Tørring, køres nu i tørret Stand ned til Baaden, hvor de sættes i Rækker i Baadens Lastrum, medens Motorens Glødehoved varmes op, og saa sættes Maskinen i Gang, Fortøjningen kastes los, og Baadene kommer nu hurtigt efter hinanden tøf-fende ud af Havnen. En stille Sommerdag høres længe ude fra Havet Motorens skarpe Smæld, der giver Ekko i Klippekylen, mens hele Flaaden fra Gudhjem, ialt 16 Baade, stævner ud Øst for Christiansø. Vi har nemlig modtaget Meddelelse om, at Baade fra Listed og Svaneke har

Nogle Timer senere begynder Indbalingen af Garnene med de sprællevende Sild; det sidste Net trækkes op i Morgensolens Skær.

FOT.: ROLF RØNNE

faaet god Fangst ved Sildevragning 2—3 Mil i Sydøst for Christiansø, og nu gaar alle Baade fra Havnene mellem Hammeren og Dueodde der ud. Det tager ca. 2 Timer for at gaa ud til Fiskepladsen. Vor Baad kløver med rask Fart de modgaaende Dønninger. Naar Motoren er forsynet med Olie, passer den sig selv. De to Mand kan gaa til Køjs og tage sig en lille Eftermiddagslur, medens Manden ved Roret tager sig en Pibe Tobak, og saa kan han fortælle Dem lidt om Sildefiskeriet og Silderøgningen. Før Christian d. 5. i 1684 anlagde Fæstningen Christiansø, blev Ærteholmene, som de hed dengang, ofte benyttet af Gudhjem-Fiskerne i Sommertiden, og her skal efter den gamle Overlevering den første primitive Røgeovn være opført i en lille Hytte. Herefter bliver flere og flere af de smaa lerklinede, straatækkede Fiskerhytter i Gudhjem indrettet med en Røgeovn, og de røgede Sild blev efterhaanden en Eksportvare. At det ikke var noget ringe Kvantum, der under gunstige Fangstaar blev produceret i de smaa, primitive Røgerier, fremgaar af en Indberetning til Ministeriet om Fiskeeksport fra Bornholm i 1874. Fra Gudhjem blev udført 50,000 Ol røget Sild, hvilket svarer til ca.

FOT.: B. SCHLEIFER

Sildene tages i Land paa Havnemolen.

200,000 kg, medens der fra alle andre bornholmske Pladser tilsammen kun udførtes 15,000 Ol, ca. 60,000 kg. I mange Aar havde Gudhjem saaledes den førende Stilling for Eksporten af røget Sild. At andre Steder tøvede med at begynde paa denne Virksomhed skyldtes naturligvis, at Udbyttet var saa ringe. Gudhjemboerne blev ikke Velhavere ved deres Indsats paa dette Omraade, hvilket tydeligt fremgaar af en gammel Satire om, hvorledes det lød, naar Klokkerne ved St. Anna Kapel (Gudhjems gamle Kirke, der blev nedbrudt i 1896) kimedede. Det lød nemlig saaledes:

Sijl paa eijn Pijn, Sijl paa eijn Pijn! Pijn! Pijn!
Sijl paa eijn Pijn, Sijl paa eijn Pijn! Pijn! Pijn!
Sijlasø, Fiskasø, Sylkjekapper, men ijned Brø.

Ved Oversættelse til Rigsdansk faar det ikke den tilsigtede Rytme, og det kan derfor kun bruges i bornholmsk Ordlyd. Det skal nemlig gntages med de samme Ord og i Tone og Takt, som naar Kirkeklokkerne kimer. Satiren, som naturligvis er blevet til uden for Gudhjem, giver en Snert til Gudhjem Fiskernes Kvinder, der havde Ord for at være saa fine i Tøjet med Silkekapper o. s. v., naar de gik til Fest eller til Kirke, skønt det knob haardt for dem at skaffe Brødet. I denne Forbindelse kan anføres, at medens de bornholmske Fiskere altid har været

godt med paa at anskaffe de mest fiskedygtige Redskaber og tidssvarende Baade, maa vi med Beklagelse erkende, at vi har været noget langsomme i Vendingen, naar det gjaldt om at forbedre vore Afsætningsforhold.

Noger Sildefiskeri er altid drevet ved de fleste Pladser, men efter Aarhundredskiftet blev baade Sildefiskeriet og Silderøgningen mere anvendt overalt. Nye, store Motorbaade blev anskaffet, Sildefisker-Flaaden udgør nu for hele Bornholm ca. 200 Baade. Store Røgerier er blevet opført mange Steder, hvor der nu produceres lige saa gode røgede »Bornholmere« som i Gudhjem. I de senere Aar er der normalt eksporteret ca. 800,000 kg i en Sæson, der som Regel varer fra Midten af Maj til Midten af Oktober, men Produktionen kan naturligvis variere meget, eftersom Sildefangsten falder god eller ringe. De elendige Afsætningsforhold for vore røgede Sild, der tidligere gjorde sig gældende i en saadan Grad, at vi til Tider ikke fik en rød Øre for vor Fangst, bevirkede, at vi omsider tog os sammen og oprettede en Salgscentral i København, hvortil praktisk talt alle Bornholms Fiskere staa tilsluttet, og hvorved vi nu har Haand i Hanke med saavel Tilførselen som Afregningsprisen, saaledes at vi nu altid er sikker paa noget Udbytte ved de røgede Sild,

Der er Liv og Røre ved Havnen, naar Sildene pilles af Garnene.

FOT.: ROLF RØNNE

FOT.: B. SCHLEIFER

I Magsvejrn kan det være underholdende, naar flere sammen er i Færd med at tømme de fulde Net; men i Kulde og Regn er det et trættende og anstrengende Arbejde.

der bringes paa Markedet. I Rønne, Tejn, Gudhjem, Aarsdale og Neksø er i de senere Aar opført moderne Isværk, der er blevet paakrævet for Eksporten af fersk Fisk. I Rønne er opført en Fiskefiletfabrik og i Neksø en Konservesfabrik. Ved Kysten ca. $\frac{1}{4}$ Mil Syd for Melsted er opført en Fiskemelsfabrik, der modtager alt Fiskeaffald. Fabrikken har siden den blev opført i 1940 til Stadighed beskæftiget 15—20 Mand og produceret ca. 500 Tons Fiskemel aarlig.

Om de bornholmske Fiskeriforhold i de sidste Slægtled kan man forøvrigt faa indgaaende Oplysninger ved at læse de to udmærkede Jubilæumsbøger, der er skrevet i Anledning af Bornholms Fartøjsforsikrings 50 Aars Jubilæum i 1932 og Bornholms Fiskeriforenings 50 Aars Jubilæum i 1933.

Vi nærmer os ud mod Fiskepladsen. Langt agter ude ligger vort Hjemland nu som en mørkblaa Stribe, og om Bagbord har vi Christiansø, der ligner et lille Skær midt i Havet. Vi har faaet, som vi havde forudset, frisk modgaaende Brise, og Søen er blevet mere levende. Vi faar tit et Sprøjt over Boven, men inde i Styrehuset hos Rormanden staar De godt beskyttet, og herfra kan De se den vældige Flaade af Fiskerbaade, der kommer fra de forskellige Havne. Med det hvide Skum for Boven kløver de sig rask gennem Bølgerne ud mod Baade, der ligger og sætter Garn. Vore to Kammerater, der er til Køjs, bliver purret ud, og vi taler om, hvor vi skal anbringe os for Natten. Naar vi taler indbyrdes, forstaar De os kun daarligt, og slet ikke naar vi taler med vore mange Fagudtryk. Vi passerer Baad efter Baad, der driver med Vinden og sætter Garn, og vi faar omsider ogsaa valgt en Plads. Der skal helst være en Afstand paa ca. 200 m mellem hver Baads Redskaber, der strækker over en Længde paa ca. 1000 m. Der skal megen Plads til, men Havet er jo stort. Motoren bliver standset, og vi gaar straks i Gang med at undersøge Vandets Temperatur for at faa konstateret, hvor dybt vore Garn skal sættes under Vandfladen.

Denne Fremgangsmaade, der er kommet Fiskerne til stor Nytte, var ikke kendt i ældre Tider. For ca. 45 Aar siden kom svenske Biologer paa Sporet efter Sildens Næring, der antoges at opholde sig i et Vandlag, der maalte 13 Grader C., og her viser det sig, at Silden ogsaa som Regel holder til. Naar vi ved Hjælp af en dertil indrettet Flaske har faaet opdaget, hvor dybt nede de 13 Grader C. findes, bliver Redskaberne indrettet til at sættes der, og saa gaar vi i Gang med Sætningen. I stille Vejr lader vi Motoren gaa langsomt, mens vi bakker Garnene ud; men i Dag har vi lidt jævn Brise, og vi sætter et lille Drivsejl op og lader Baaden drive med Vinden og Søen. Hver Mand

FOT.: DAM JOHANSEN

Saa snart Sildene er pillet af Netteene, renses og skylles de ombyggeligt.

har sit særlige Arbejde at passe ved Sætningen, der tager ca. 2 Timer. I det sidste Garn binder vi en Trosse, der fastgøres til Baadens Stævn, som drejes op mod Vinden og Søen, og saa er Sætningen overstaet; og vi er nu prisgivet Strømmens Retning. Solen er ved at dykke ned i det blaagrønne Hav der ude i Nordvest, og Vinden er nu løjet næsten helt af.

Mens vi spiser vor medbragte Mad og drikker vor Kaffe fra Termoflasken, betragter vi Solnedgangen, der ingen Steder i Verden er saa skøn som her ude i Østersøen ved Sommertide. Dagskæret holder sig længe over Nordhimlen, men lidt efter lidt breder Skumringen sig dog over Havet, mens vi vugger og duver ind i Sommernattens fortryllende Tusmørke. To hvide Lanterner sættes op, og de to af vore Kammerater kan atter faa et lille Hvil i deres Køje, medens den tredje holder Vagt. Naar det er fint Vejr som i Nat, og der ellers ikke indtræffer noget uberegneligt, ligger vi roligt til henad Midnat. Det vil sige, at vi skal have et Par Timer til at gaa, inden vi begynder at hale Garnene ind. Sølufte er nu kølig, men i Kahytten er der lunt, og hvis De ikke bliver alt for meget generet af Tjære- og Petroleums-Lugten, kan De gaa her ned og faa en Passiar med Vagtmanden, der sikkert kan fortælle

*Sildene stikkes sammen to og to ved Hovederne
og hænges til Tørring for Rygningen.*

FOT.: DAM JOHANSEN

Dem et og andet om Hændelser ved Fiskeriet i Krigsaarene, hvor vi til Tider tjente gode Penge, men vi kunde ogsaa komme ud for farlige Situationer. Eller han kan fortælle Dem om Fiskeriet i normale Tider, som det kan forme sig i Medgang og Modgang paa det lunefulde Hav. Han kan maaske ogsaa fortælle Dem om Livet ombord i store Skibe og i fremmede Havne; de fleste af os har været paa Langfart i vore unge Aar. Saa nærmer Tiden sig mod Midnat, og vi trækker i de langskafte Støvler og Gummibukser, Oljetøj bruges næsten ikke mere. Det spændende Øjeblik er nær. Vil vi faa noget Udbytte af vort Arbejde? Naar Trossen er halet ind, kan vi straks se, om der er Sild i det første Garn, og lad os sige, at der er Tegn til en god Fangst. Det giver Lyst og Glæde ved Arbejdet i Modsætning til Synet af tomme Garn, der er saa kedelige at hale ind.

Ligesom ved Sætningen har ogsaa her hver Mand sin særlige Post at varetage. De sprællevende, sølvglinsende Sild hales med Garnene ned i Baadens Lastrum. Vi regner med, at der er 10—15 kg paa hvert Garn, og det giver tilsammen ca. 500 kg, hvad vi betragter som en god Fangst. Saafremt vi ogsaa kan regne med en jævn god Pris, ca. 50 Øre pr. kg, faar vi ca. 250 Kr. i Bruttofortjeneste ved denne Vragenat,

og det er vi godt tilfreds med. Det tager henved 2 Timer at hale Garnene ind, og naar det sidste Garn er ombord, sætter vi Motoren i Gang og gaar for fuld Kraft hjemad. Det lysner tidligt, og snart har vi fuldt Dagslys. Vi ser den gyldne Solskive dukke op af Havet der ude i Nordøst, de rolige blanke Dønninger faar Solglimt, og vor skumhvide Kølvanndsstriben faar et gyldent Skær. En Solopgang paa Søen en stille, skøn Sommermorgen kan ikke beskrives, den skal ses. Vi nærmer os hurtigt vor Hjemlands Kyst, der mere og mere toner frem forude med sine orange og rosafarvede Klipper i den tidlige Morgensol, det er et pragtfuldt Syn. Baadene kommer nu hurtigt efter hinanden farende ind i Havnen og lægger til ved Kajen, og der bliver Liv og Røre alle Vegne. Piger og Koner er mødt for at hjælpe til med at pille Silden af Garnene, og Røgerne er mødt med Trillebøre og Trækvogne for at bringe Fangsten til Røgerierne — og saa gaar vi i Land for at se paa Arbejdet der.

Det er næsten udelukkende Kvinder, der er beskæftigede i Røgeriet. Silden tømmes i en stor Træbakke med Vand i for at blive skyllet, og derefter stiller Kvinderne sig op til Bakken bevæbnede med en skarp Kniv, og Rensningen begynder. Gællen faar et rask Snit med Kniven, og med Pegefingern flænges Indvoldene ud, hvorefter Silden kastes over i en anden Træbakke for at blive skyllet paany. Det er et Arbejde, der skal megen Øvelse til. En Morgen stod nogle Turistdamer med en lille Pige paa ca. 10 Aar og saa paa Rensningen. Pludselig ser den lille Pige op paa en af Damerne og udbryder: »Ja, altsaa, det vil jeg sige dig, Mor, at jeg vilde blive tosset, hvis jeg skulde staa og flænge Indvoldene ud af alle de Fisk.« Konerne ved Bakken, hvoriblandt der ogsaa stod en lille Pige i 10—12 Aars Alderen, skævede tavse til hinanden, men saa siger en af Konerne, idet hun sender sin lille Datter et trøstende Blik: »Var du gla men Paja, a du ikke e blev Kjøbenhavnara« (Vær du glad, min Pige, at du ikke er blevet Københavner).

Efter Rensningen bliver Silden taget over i et mindre Trækar og baaret udenfor, og her bliver de stukket sammen to og to ved Hovederne og hængt op paa Spid til Tørring. Selv om Kvinderne er nok saa flinke paa Hænderne, har det alligevel taget sin Tid, thi hver eneste Sild er haandet og behandlet fire Gange, naar den hænger klar til Røgning. Den skal have en passende Tørring, inden Røgningen kan begynde. Derefter bæres Spiddene ind i Ovnene, der almindeligvis rummer ca. 50 Spid, og hver Spid har ca. 70 Sild, det bliver altsaa ca. 3500 Sild, der røges paa en Gang. Vi benytter kløvet Ellebrænde til Røgningen, og det lægges i en Række langs hele Ovnene, saaledes at Varme og Røg vir-

*Sildene samles paa
Træstænger, Spid.
Et Spid har Plads
til ca. 70 Sild. Naar
Sildene er tørre,
anbringes Spiddet
i Rygeovnen.*

FOT.: DAVIDSEN

FOT.: DAVIDSEN

Røgen bølger op under Sildene. Arbejdet i Røgeriet er meget ansvarsfuldt. Her gælder det i højeste Grad: For meget og for lidt — Røg eller Varme — fordærver alt.

ker ligeligt. Saa tænder vi Ild, Røgen bølger op paa Sildene, og nu kommer det mest ansvarsfulde Arbejde i Røgeriet — selve Røgningen. Den Kvinde, der passer sin Røgning godt og rigtigt, udfører sit Arbejde med samme Opmærksomhed og Omhu, som naar en dygtig Husmoder tilbereder et godt Maaltid. Der kan hurtigt ske noget galt, naar Ilden slaar op i Luer, og der ikke passes paa med Vanddysteren. Der maa kun være Gløder, og disse skal flyttes ud og ind paa Arnen efter Regler, som en Røgerske maa tilegne sig ved Erfaring. Røgningen varer ca. 2 Timer. Saa bæres de guldglinsende varme Sild ud for at afkøles og pakkes i Kasser à 5 kg. Samme Aften gaar de med Damperen til Salgscentralen i København, hvorfra de videresælges til Forhandlerne. Klokken er nu blevet over 12. Vi føler Trang til at faa noget at spise, og vi tager nogle af de lækre nyrøgede Sild med os hjem til Frokost, og saa skal vi have en god Middagssøvn.

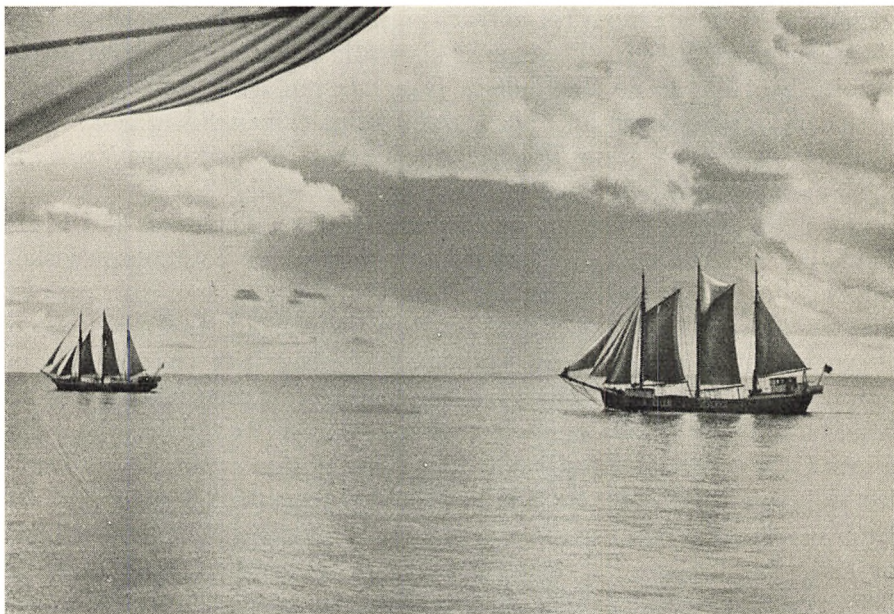
Nu fik De altsaa det hele at se fra først til sidst. Det var under gunstige Forhold, De overværede vort Arbejde paa Søen, men det hænder jo ogsaa, at vi kommer ud i Stormvejr, hvor vi har et fraadende Hav at kæmpe med, medens vi haler sønderflængede Garn ombord, og da er det noget

ganske andet. Det er som før antydet ingen Hemmelighed, at det undertiden har været drøjt for Fiskerne at klare alle Udgifter til Redskaber og Baade. Vi vil i denne Forbindelse ikke tale om de to hæslige Krigsperioder, vi har oplevet, hvor alting var unormalt; men vi kan blot nævne Aaret 1939, hvor de fleste Fiskeres Aarsindtægt for Gudhjems Vedkommende kun udgjorde ca. 500 Kr. Men selv i daarlige Aar lever vi dog stadig i den Fortrøstning, at sulte behøver vi ikke, for vi har jo i hvert Fald altid nok af den dejlige Fisk til eget Forbrug. En bornholmsk Fiske-skipper, der sejlede med saltet og røget Sild til Køge, som man plejede i ældre Tider, blev forlovet med en Pige derovre, og en Dag ønskede Pigen nogle Oplysninger om Forholdene i Fiskerlejet paa den fjerne Klippeø. Det var en fornuftig Pige, kan man forstaa, hun vilde nok vide, hvad hun gik ind til. Da sagde Skipperen: »Ja men Paja, de vil jâ saj daj a men Hyta e men liden, aa Pæijna hâr ja ijnena, men svæлта ska du Dævlijn dunremaj livæl ikje, for Sijl aa Fisk skal du altid faa saa majed du kaijn snovla«. (Ja min Pige, det vil jeg sige dig, at min Hytte kun er lille, og Penge har jeg ingen af, men sulte skal du Dælen dundremig alligevel ikke, for Sild og Torsk skal du altid faa, saa meget du kan slubre).

Gade i Gudhjem: Travlheden er forbi. Sildene er kommet i Rygeovnene.

FOT.: TÜRCH

FOT.: B. SCHLEIFER

Under gunstige Vejrforhold kan den Turist, der tager ud med en Sildebaad, faa det bornholmske Hav at se i al sin Skønhed.

Historien melder intet om, hvor vidt Køgepigen fulgte med sin Skipper til Bornholm efter disse Oplysninger, men gjorde hun det ikke, kan vi være forvisset om, at han har faaet sig en anden, der ikke var bange for at gaa ombord i hans lille Hytte med Sild og Fisk.

Vi taber ikke Modet til at fortsætte, fordi Fangsten svigter i en Periode. Fra de ældgamle Traditioner ligger det os i Blodet, at efter Strid og Modgang kommer Lykken en skønne Dag til os der ude fra det store, gaadefulde, mørkblaa Hav.

Maglegaard i Østermarie, som Jens Kofoed fik overdraget som Belønning for sin Indsats ved Bornholms Befrielse 1658.

FOT.: DANSK BAANDFILM

BORNHOLMERE FØR OG NU

Af CHRISTIAN STUB-JØRGENSEN

FREMMEDE, der gæster Bornholm, faar gerne det Indtryk, at Bornholmerne er en særlig Slags Mennesker, mere fremmede for en Gennemsnitsdansker end Indbyggere i andre Landsdele. Hvor meget ligger der i dette Indtryk? Er al Tale om forskellige Egenes »Folkesind« ikke til syvende og sidst en Konstruktion? Alle Bornholmere er jo heller ikke ens, og de Forskelle, der kan vise sig mellem forskellige Egenes Beboere, er jo dog smaa og uvæsentlige i Sammenligning med den Forskel, der kan være mellem enkelte Mennesker, som bor Dør om Dør.

Disse Problemer rejser sig straks, naar man vil prøve paa at skildre Bornholmerne som »Folk«. Man kan tage en Række Typer og prøve paa at komponere dem sammen til et Gennemsnitsbillede, omtrent som naar Antropologen fotograferer en hel Række Ansigter oveni hinanden for at finde en Gennemsnitstype. Der er det ved den Slags Billeder, at selvom de, jo flere man fotograferer paa samme Plade, mere og mere nærmer sig en bestemt Type, saa bliver der noget udflydende over det;

FOT.: TÜRCH

*De pyntelige, altid nykalkede
Bindingsværkshuse i Rønne, hver med sin lille Have bagved.*

de markerede Træk, som udmærker det enkelte Individ, forsvinder i Fællestypen.

Men der er noget unaturligt i at fotografere Bornholmerne paa denne Maade. Det første, der springer i Øjnene, naar man vil prøve paa at karakterisere Bornholmeren, er nemlig at han er udpræget Individualist. Bornholmerne er et Folk af Enere, og det første, Fremmede lægger Mærke til, er netop de mange personlige Kanter, der forsvinder i Fællesfotografiet. Man kan ligefrem se det paa Øens Bebyggelse: Der findes paa Bornholm ingen Landsbyer som i det øvrige Danmark; Gaardene ligger enkeltvis ude i deres Marker. Det er, som om Bornholmeren har villet have sit eget for sig selv og de andre paa Afstand.

Hvis Bornholmerne kan virke tillukkede overfor hinanden indbyrdes, saa lukker de sig endnu vanskeligere op overfor Fremmede. Selvom de føler sig som gode Danske, og naar det kræves ogsaa viser i Gerning, at de er det, saa slipper de aldrig Følelsen af den store Afstand mellem dem og Moderlandet. Det har præget hele Øens Historie, for Bornholm har som næppe nogen anden dansk Landsdel haft sin egen Historie. Den ældste skriftlige Meddelelse om Øen stammer fra et Par angel-

*Typisk Gade i Rønne, som skal være den By
i Danmark, der forholdsvis har flest Eenfamilie-Huse.*

FOT.: TÜRCH

saksiske Søfarere paa Gorm den Gamles Tid, der kort meddeler, at de havde »Burgendaland« til Bagbord, og det har sin egen Konge. Som det sidste Stykke Danmark kom det ind under den danske Krone. Men Øens Selvstændighed levede længe i Folketroen; dér havde Bornholm stadig sin egen Konge, Underjordskongen, og han taalte ikke, at nogen anden Konge overnattede paa Øen. Gennem den tidlige Historie ser vi da ogsaa Bornholm stadig overladt til at ordne sine egne Affærer; fra de Styrendes Side har det været en Landsdel til at pantsætte og afstaa ved Fredsslutninger, og med Stolthed mindes Bornholmerne stadig, at Befrielsen i 1658 var deres eget Værk. Deres Historie har haft Brug for deres Selvstændighedstrang og har udviklet den yderligere.

Denne Selvstændighedstrang har ført til et stærkt Skel mellem Bornholmerne og de Fremmede, de »fødte« og de »førte«, som Bornholmerne siger. Øens Historie har lært Beboerne en dyb Mistillid til alt, hvad der kommer udefra; en stærk Konservatisme og en Uvilje mod al Myndighed, hvad enten den var dansk eller fremmed, har forenet sig i dette Træk. Naar Tilflytterne kom med fremmed Skik, eller hvad der var endnu værre: kom for at udøve en Myndighed, der greb ind i Bornholmernes

personlige Sædvaner, lod de dem straks mærke Skellet. Læser man de gamle Topografers Skildringer af Bornholmernes Karakter, faar man langt fra noget flatterende Billede; de finder hos dem »en Træskhed og Lumskhed, der stedse har noget forbeholdt, og stedse kvæler Sanddruheds og Aabenheds Aand«. Man maa huske, at disse gamle Topografer oftest enten selv var Embedsmænd eller havde deres Viden fra Embedsmænd, og overfor dem har Bornholmerne næppe følt Trang til at være altfor aabne.

Deres Stridbarhed kunde give sig forskellige Udslag. Den svenske Høvedsmand Printzensköld skød de ned paa aaben Gade; Augustus Dechner, der misbrugte sit danske Embede, forfulgte de med Lovbogen i Hænde, til han endte som Fange i Bremerholms Jærn. Men Bornholmeren kender ogsaa nøje, hvornaar det er Tid til passiv og til aktiv Modstand. Han er i Besiddelse af den Taalmodighed, der har Tid til at vente paa det Øjeblik, da Slaget gør mest Virkning. Det kan ske, at en fremmed og forhadet Myndighed kan faa ham til at lystre Kommando for en Tid — men han gør det kun, mens han taalmodigt venter paa det Tidspunkt, da hans Modstander blotter sig og maaske kan fældes med en ironisk Bemærkning. Et lille Eksempel fra de seneste Aar: En meget nidkær Kystbetjent huserede under Krigen i en af de bornholmske Havnebyer og generede Folk ved altfor stor Tjenstiver; saaledes spurgte han i Tide og Utide Folk om Legitimationskort. Det gik til en Tid, men saa skete det en Dag, at en gammel Kone kom ud fra en Forretning med et Brød under Armen og Hænderne fulde af Varer. Han forlangte barsk hendes Legitimationskort, hvortil hun svarede i sin venligste Tone: Ja, det kan De saamænd godt faa at se, men jeg har Hænderne fulde, saa De kommer selv til at tage det, det ligger i mit venstre Bukseben! Hans Tjenstiver blev adskilligt mindre fra den Dag, for han kunde ikke undgaa at føle, at hans Myndighed havde lidt et alvorligt Knæk.

Men Bornholmernes Stridbarhed ytrede sig ikke blot overfor de Fremmede. Denne Stridbarhed er iøvrigt blevet et Mundheld; man siger, at ombord paa et Skib maa man ikke have flere Bornholmere, end der er Master — for at man i Nødsfald kan binde hver til sin Mast. Ogsaa indbyrdes var de stadig paa Vagt, og ofte førte denne stadige Kampberedthed til aaben Strid. De gamle Bornholmere yndede Processer. I de bornholmske Bondehjem fandtes der ikke mange Bøger, men efter Siggende var der to Bøger, som fandtes i hver Gaard: det var Bibelen og Christian den Femtes danske Lov. Og Lovbogen blev grundigt studeret; Bornholmeren har Sans for juridiske Spidsfindigheder, og mange af de gamle Bornholmerbønder var paa dette Felt saa lærde som nogen Jurist.

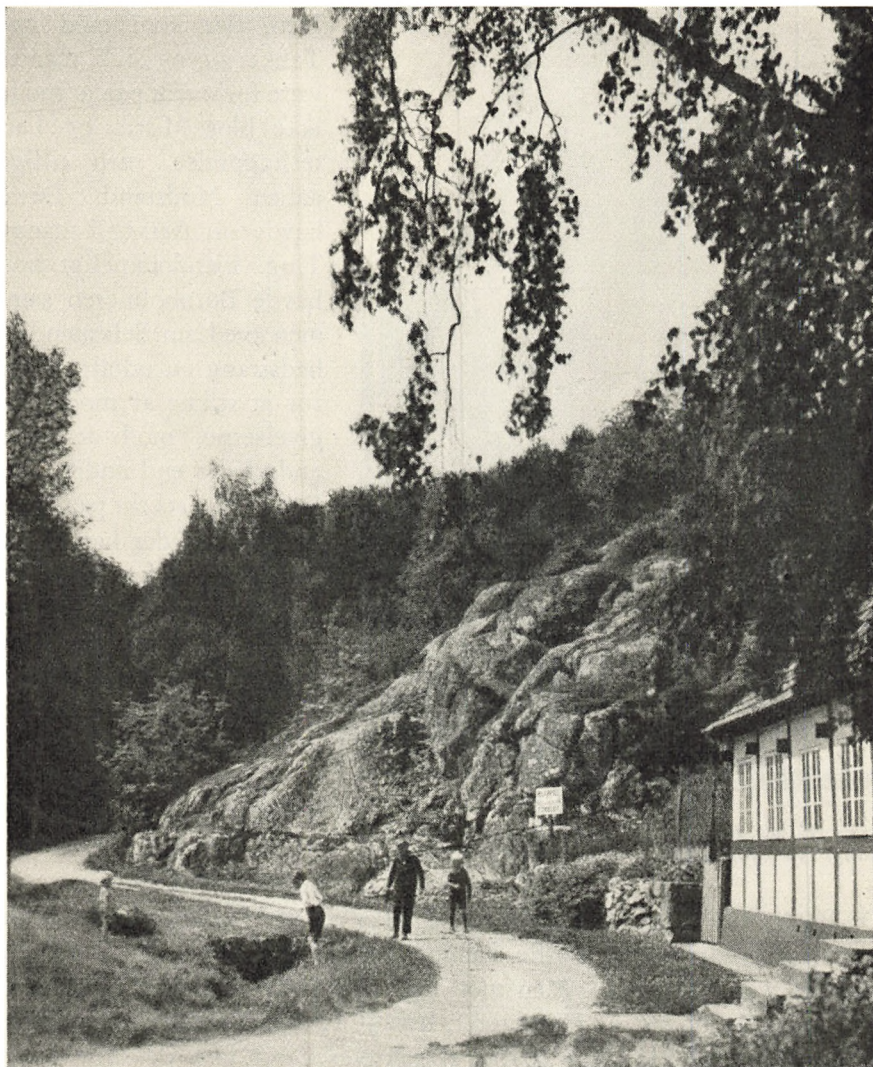
FOT.: DANSK BAANDFILM

*Gade i Svaneke — Gadebilledet præges af Klippeterrænets
Fald mod Havet.*

Og Bibelen — ja, Bornholm er kendt for sit meget brogede religiøse Liv; hvad Antallet af Sekter angaar, kan Øen konkurrere med Vendsyssel. Men ser man paa de gamle Bornholmere, som Kulturhistorien fortæller om, saa møder man oftest en temmelig vedtægtsmæssig Kristentro med stærkt rationalistisk Indslag. Man fristes til den Antagelse, at de mange indbyrdes krigende Sekter skyldes Bornholmerens Stridbarhed og hans Sans for de haarfine dogmatiske Forskelligheder. Men Menneskesindet er fuldt af Modsætninger, og det bornholmske Folkesind ikke mindst. Den Sekt, Øen selv har skabt — »Møllerianerne« eller »Bornholmerne« — bygger netop paa en rent evangelisk Lære, der ikke fordømmer anderledes tænkende.

Der ligger heri et Karaktertræk, som er udbredt paa Bornholm: Evnen til at lade andre have deres Mening. Den kan ytre sig paa forskellig Maade. Inderst inde ligger den nok gemt i Kravet om at have sit eget Indre for sig selv — saa maa de andre have samme Ret. Det er logisk — og Bornholmeren sværger til den strenge Logik — at hvis man vil have sine egne Anskuelser respekteret, maa man ogsaa respektere andres. I det daglige kan det ytre sig som en komplet Mangel paa Interesse for, hvad andre tænker og mener, samtidig med at Bornholmeren er forsigtig med at ytre, hvad han selv mener: Saadan mener nu jeg, men det kan godt være, det er anderledes. Men i sin højest udviklede Form ytrer denne Evne sig ved Muligheden for at kunne forstaa andre indefra, at kunne sætte sig helt ind i deres Tankegang. De store Videnskabsmænd, Bornholm har frembragt, viser i udpræget Grad denne Evne. Sprogforskeren Madvig var saa grundigt inde i gammelromersk Tankegang, at han kunde rette tvivlsomme Tekster saaledes, at nyere Fund har givet ham Ret. Og Religionsforskeren Vilhelm Grønbech ejer i udpræget Grad Evnen til at trænge ind i fremmed Sind og belyse det indefra; han indskrænker sig ikke til paa denne Vis at trænge ind i Kulturformer, der er ham sympatiske eller beslægtede med ham selv, og han dømmer dem kun ud fra deres egne Synspunkter. Og det Omraade, han behersker, er saa stort, at man om faa med større Ret kan bruge Ordene: Intet menneskeligt er mig fremmed.

Saa dybe er Modsætningerne i det bornholmske Folkesind, at den mest omfattende Forstaaelse kan udspringe af samme Motiv som fuldstændig Mangel paa Forstaaelse, stridbar Paastaaelighed kan ligge Side om Side med vidtfavnende Tolerance. Ligeledes tørner forbenet Konservatisme ofte sammen med en Trang til at lære og forstaa nyt. Mange dramatiske Træk i Bornholms Historie er udsprunget af denne Kamp mellem Konservatisme og Fremdrift.

FOT.: BØRNH. TURISTF.

*Fra Gudbjem — den smalle Gade fortsætter som en Sti
ind i Klippelandskabet.*

FOT.: B. SCHLEIFER

Klippegrunden og det milde Øklima giver Vækstbetingelser for Vegetation af sydligt Præg. Figentræets Frugter modnes paa Bornholm.

Den, der kom med nye Tanker og ny Skik, maatte være forberedt paa at møde ikke blot Mistro og Latterliggørelse, men tillige aaben Modstand. Dette havde sin Aarsag i mange Ting. Ejendommeligt nok havde Bornholmeren sammen med sin Selvstændighedstrang en udtalt Angst for at stikke af mod Omgivelserne, mod at være anderledes end andre. Tillige er han stærkt paa Vagt overfor alt, der kan skade hans hævdvudne Rettigheder og formodede Privilegier — og her kan selv nyttige Reformere let komme til at støde an. Men den væsentlige Aarsag turde være Bornholmerens Rationalisme og hans Had til, hvad han anser for unyttige Tossestreger.

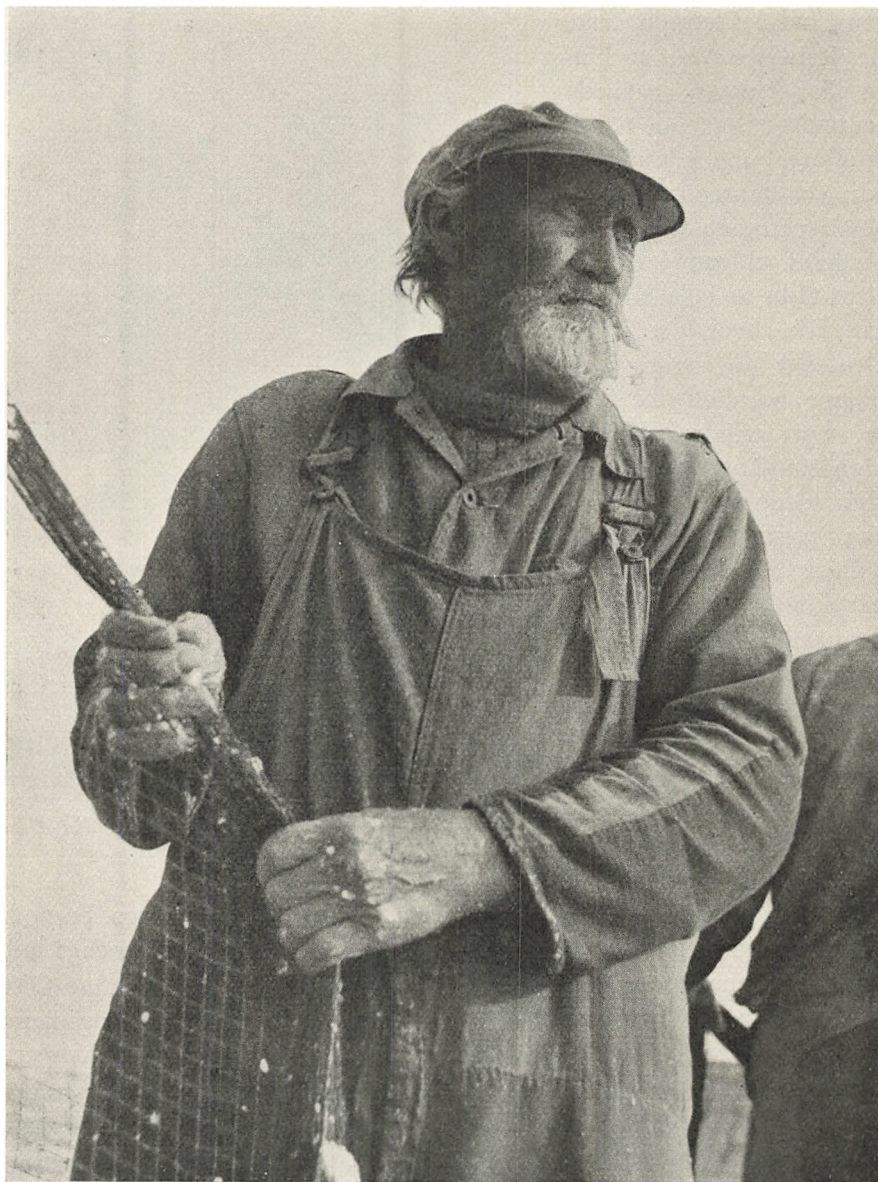
De Bornholmere, der kom med nye Tanker og nye Planer, maatte altsaa være forberedt paa at skulle kæmpe sig frem gennem Modstand og Mangel paa Forstaaelse. Men mon det ikke netop er denne Modstand, der har skabt de stærke Karakterer, hvoraf vi møder saa mange i Bornholms Historie? Saadanne stærke Karakterer var f. Eks. de store bornholmske Skovplantere Hans Rømer og Peder Jespersen. Naar de fik skabt de store Nytte- og Skønhedsværdier, som ligger i Almindingen og Sandflugtsskoven, saa skete det paa Trods af deres Landsmænd — ja, paa Trods af deres nærmeste. Da Amtmand Jespersen fik forelagt sin Broder Sandflugtskommisærens vidtspændende Planer, sagde han: Jeg tror sandfærdigt, min Broder er blevet gal! Og saavel Jespersen som Rømer maatte stadig være forberedt paa morderiske Overfald fra Naboernes Side; man indskrænkede sig ikke til at bryde Hegnene ned og jævne dem med Jorden, at ødelægge Planteskolens Port og drive Svi-

nene ind i Plantningerne. At Jespersen ved at binde Sandflugten gavnede det omkringliggende Landbrugsareal uhyre, kunde de ikke se; derimod var Indhegningerne en Krænkelse af deres ældgamle Ret til efter Høst at lade Kvæget gaa frit, hvor det vilde. Den, der nu færdes i de skønne bornholmske Skove, bør erindre, hvilket Mandsmod og hvilken sejt Udholdenhed — ja man kan næsten sige: bornholmsk Stædighed — de har krævet af de Mænd, der har skabt dem. Jeg maa citere endnu en Bemærkning af Amtmand Jespersen om hans Broder Skovplanteren: »Endog til en Slags Sværmeri interesserer han sig for det, han har paataget sig at udføre.«

Til Trods for sin Uvilje mod alt nyt, havde Bornholmeren et godt Nemme og et fortrinligt Haandelag. Naar først det nye var trængt ind, skulde Bornholmeren nok komme i første Række, og paa mange Omraader, indenfor Landbrug, Søfart og Fiskeri, blev han Foregangsmand og viste et frisk Initiativ. Et Eksempel er den bornholmske Urindustri. Det hedder sig, at det var nogle Ure fra et strandet engelsk Skib, der blev Ophav til denne Industri. Nogle bornholmske Haandværkere, som skulde rense Værkerne paa de bjergede Ure, benyttede Lejligheden til at lave Modeller af dem i Træ og lagde sig paa Grundlag heraf efter Urmagerkunsten, med det Resultat, at faa Aartier efter var en blomstrende Industri i Gang. Hvad historisk Paalidelighed angaar, hører denne Historie vist til de tvivlsomme, men iøvrigt er den god nok: vi kender fra andre Omraader den selvlærte Bornholmers Arbejde efter primitive Metoder. Haandværkeren, der snitter et Urværk ud i Træ viser en lignende

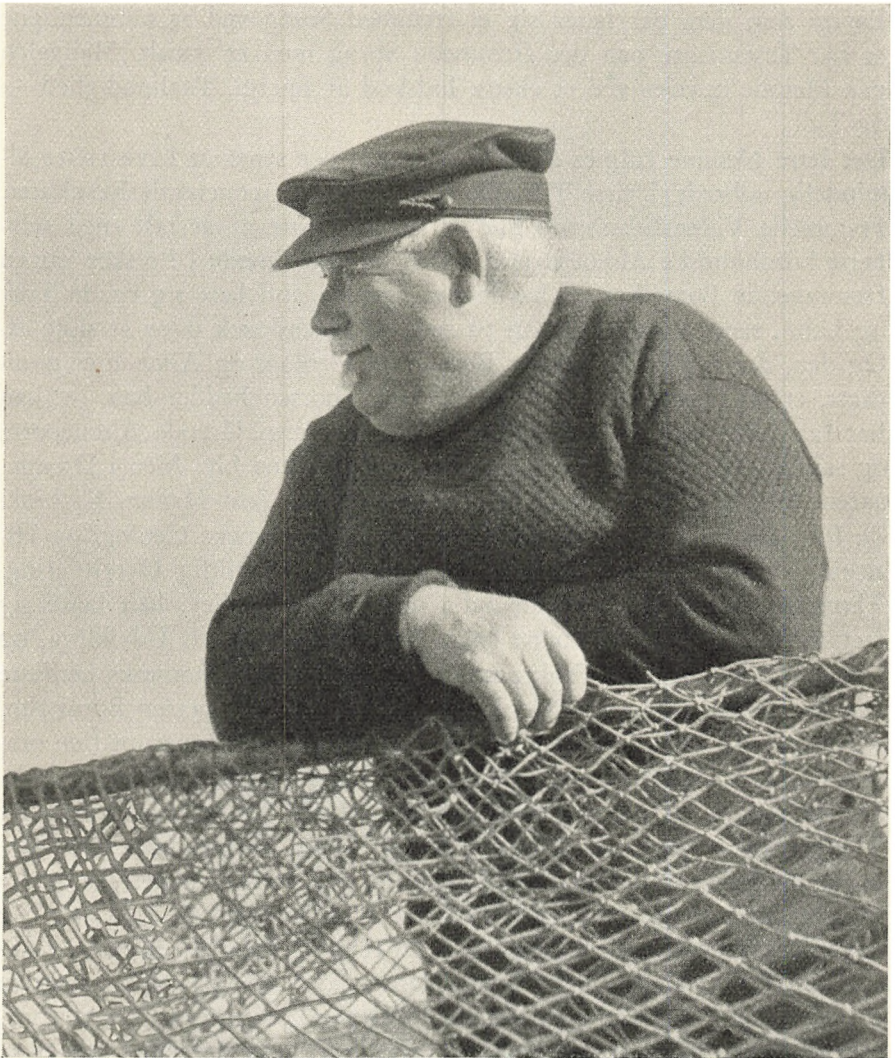

Hist og her ses endnu nogle af de maleriske Vippebrønde, som i den ældre Tid fandtes overalt paa Øen. FOT.: B. SCHLEIFER

FOT.: B. SCHLEIFER

Fiskertype præget af det hårde Slid fra før Motorernes Tid.

FOT.: B. SCHLEIFER

*Fiskertypen har ændret sig — men den bornholmske
Fisker tager stadig sin Törn.*

Energi som den, der lærer sig et fremmed Sprog ved at sammenligne et nyt Testamente paa det fremmede Sprog med et dansk. Mangelen paa Metode opvejes ved et ekstra Indskud af Energi, Taalmodighed — og Tid!

Det lette Nemme fulgtes af en Læretrang, der synes at have været almindelig udbredt. I visse Tilfælde førte den til imponerende Resultater. Fremmede Videnskabsmænd har tit haft Udbytte af at tale med selv-lærte bornholmske Almuesmænd. »Den latinske Smed« i Bolsker var en fremragende Botaniker og havde paa egen Haand lært sig baade Tysk og Latin, samtidig med at han passede sit Haandværk uden at sløje af. Og den, der for Tiden kender Bornholms Geologi og Arkæologi grundigst, er en Husmand i Pedersker. Peter Thorsen hedder han, og han har faaet den samme Uddannelse som andre jævnaldrende Almuebørn, og samtidig har han levet en Husmands slidsomme Liv. Men i Drengesaarene traf han en anden begavet Almuesmand, Jens Hansen Kjøbeck, og fra ham fik han sin første Viden om Hjemstavnens Geologi og Historie, alt grundet paa direkte Iagttagelse og mundtlig Overlevering. Thorsens Videtrang drev ham ud i omfattende Studier; han lærte sig fremmede Sprog for at kunne følge med i Forskningens Udvikling, og i mange Aar har han i Fagkredse været kendt som »Danmarks lærdeste Bonde«. Naar fremmede Geologer og Arkæologer gæster Bornholm, søger de altid Peter Thorsen, og hans solide Viden, forenet med en omfattende Lokalkendskab, er mange Gange kommet Videnskaben til gode. Det er muligt, at netop Bornholms afsondrede Stilling har stimuleret Trangen til at høre nyt og at skaffe sig Viden. Skolevæsnet paa Bornholm var længe bagefter, men Appetitten paa at lære noget skærpedes snarere derved. For nogle Bornholmere blev Trangen til at skaffe sig Alverdens Viden ligefrem katastrofal. Et tragisk Eksempel er den ulykkelige, for tidligt døde Digter Jakob Hansen, der aldrig naaede at skrive et helt lykket Digterværk; til Gengæld gribes man stærkt af hans Skæbne, som Andersen Nexø fortæller om i Forordet til hans efterladte Noveller. Som ungt Menneske tog han sig for at skaffe sig det Overblik over Tilværelsen, som skulde resultere i et stort Værk om Menneskeandens Historie. Han studerede Sanskrit og Russisk og læste Verdenslitteratur i Grundsprogene for at gennemføre dette umulige Forehavende — hvortil kom, at han maatte arbejde som Landarbejder og i Grusgrave for at tjene Føden. Intet Under, at det store Stof skred sammen om ham og tog Magten fra ham.

Denne Videtrang viser, at Bornholmeren midt i sin Afsondrethed og sin Mistro mod det, der kommer udefra, ikke er nogen almindelig Hjemme-

fødning. Mangen Bornholmer har haft Udve i Sindet. Modsætningen mellem den stavnsbundne og den udadstræbende danner vi os let et Billede af, naar vi tænker paa Bonden og paa Sømanden. Men mange Bornholmere var baade Bonde og Sømand. De store Skibe bygget paa hjemlige Værfter sejlede baade paa Varmen og paa »faste Grønland«, og som Matros paa fremmede Skibe har den bornholmske Sømand vundet Ry. Ikke underligt, at den Sang, Bornholmerne har kaaret som deres »Nationalsang« er gamle Rektor Espersens »Sjøkarij« (Sømanden). Den fortæller om det raske Liv paa Søen, Skibet, der slører for spændte Sejl; mens Tovene piber, mindes Sømanden Livet derhjemme paa »Bøjden« (Bondelandet): de kaade Dyrs Leg i Klippeløkkerne, Vogterpigens »Ha driv hjem«, Fjælstavnens (Nattergalens) Sang, Børnene, der henter Vand ved Kilden i den stjerneklare Aften — og alligevel vil han ikke bytte: Sømandens Liv er farefuldt, men tillige stort og herligt.

Atter her viser Bornholmerens Sind sig fuldt af Modsætninger. Naar de stridbare og rethaveriske Bønder kommer paa Søen, viser de en Samfundsans og en Disciplin, som mere end noget andet har skabt deres Sømandsry. Jeg mindes et Træk, som viser, hvorledes disse Træk kan ytre sig: En bornholmsk Skipper styrede i en rygende Storm sin synkefærdige Skude ind mod Havnen; da han var omtrent inde, kunde han se, at han ikke kunde holde Skibet flydende længe nok, og han drejede da af og satte det paa Grund udenfor Havnen, fordi han ikke vilde risikere at synke i Indløbet og spærre Indsejlingen for andre Skibe.

De unge Bornholmeres Smag for et rask og straalende Liv har skabt en Kavallertype, som vi møder flere Steder i Bornholms Historie. Blandt dem var Kaperen Kaspar Wolffsen, der under Syvaarskrigen mod England udførte Bedrifter, der har faaet en norsk Historiker til at sammenligne ham med Tordenskjold. Især fortjener hans sidste Sømandsdaad at mindes. Han var gaaet i Land i Rønne, da der blæste en Storm op, og hans Skib, der laa paa Reden, rev sig løs, gik paa et Skær og truede med at blive Vrag. Da det var vanskeligt at faa en Redningsbaad ud i Paa-landsstormen, gik Wolffsen selv ud med sin Jolle; den kunde kun tage tre Mand ad Gangen, men han fik hele Besætningen reddet ved at tage den farlige Tur nitten Gange!

Lyder det ikke næsten som Teater? Forøvrigt gjorde Wolffsen sig heller ikke saa daarligt paa en Scene. Rønne Dilettantkomedie var for godt hundrede Aar siden en Kulturinstitution, der viste, at Bornholmerne ogsaa har Sans for det dramatiske paa de skraa Brædder. En anden Kavaller, der har daaret Hjerterne fra Rønne Teater, var Løjtnant Ancher, som senere, i 1864, hævdede dansk Soldaterære saa glansfuldt i Skanse Nr. 2.

FOT.: DANSK BAANDFILM

*Fra Paradisbakkerne.
Ensomme og hemmelighedsfulde Klippekløfter ...*

De gamle Topografer udtaler sig ofte haardt om Bornholmernes Laster. Nu findes Laster jo overalt, og det turde være tvivlsomt, om nogle af dem har en udpræget lokal Karakter. Men selvfølgelig kan Udbredelsen variere. Og her tør man tro, at selvom der fandtes Tyve paa Bornholm som andre Steder, saa ligger Tyveriet i sig selv Bornholmeren fjernt; han har en udpræget Sans for mit og dit.

Hvad det sjette Bud angaar, er de gamle Topografer temmelig uenige. Ogsaa her kan de flere eller færre Overtrædelser jo ikke karakterisere en hel Befolkning. Iøvrigt forekommer det, at raa Snak har været knap saa udbredt paa Bornholm som i mange andre Egne. Selvfølgelig forekommer der Karlekamre overalt, men Bornholmeren røber i sit Sprog en stærk Forbeholdenhed; om Kærlighedssager vil han nødig udtale sig. Dette er saa meget mere paafaldende, som det bornholmske Sprog ellers ikke er præget af Blufærdighed; Gloser, der i almindelig Tale virker anstødeligt, bruger Bornholmeren ganske naturligt. Og hvad Eder angaar, er hans Forraad saa rigt og Benyttelsen saa overdaadig, at man har et Mundheld om en Mand, der bander særlig kraftigt: Nu beder han det bornholmske Fadervor!

At derimod Drikkeriet var en National-Last for de gamle Bornholmere, er alle de gamle Topografer enige om; paa dette Punkt overgik Born-

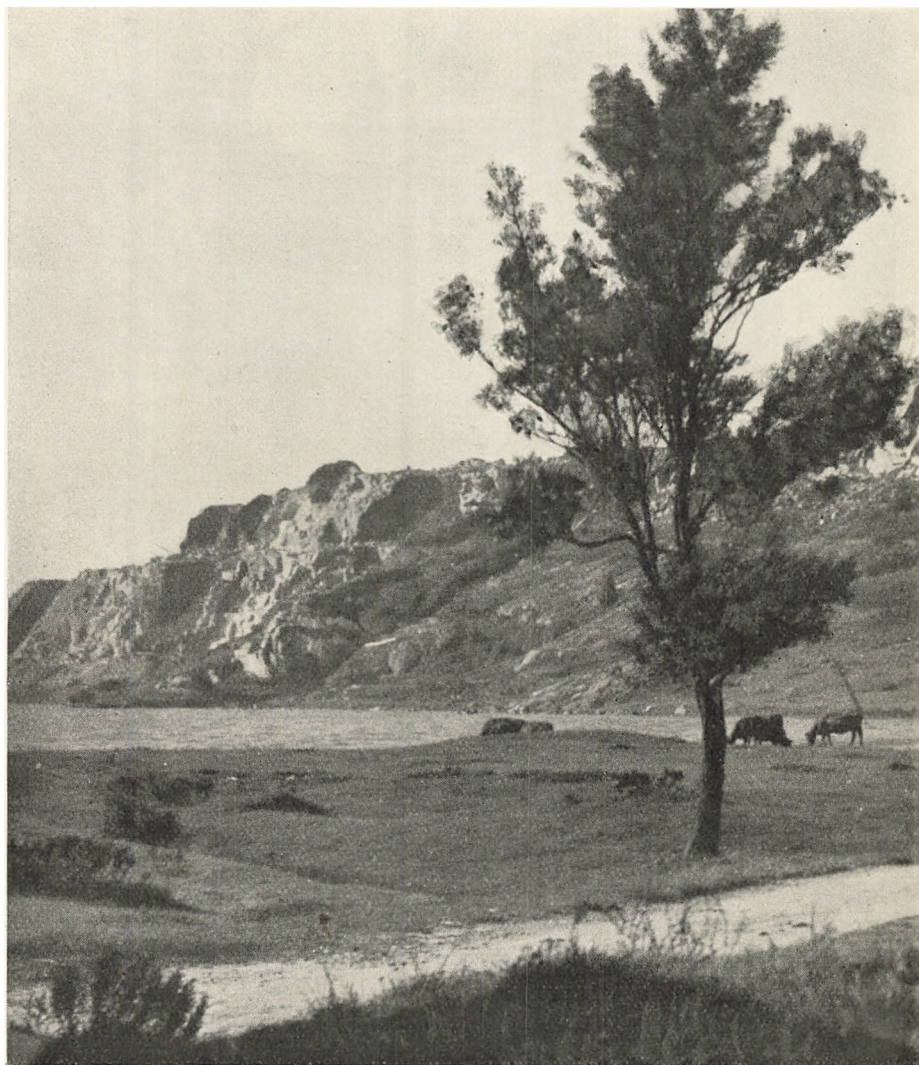
... skabte Sagn om Naturvæsner,
fjendske og farlige for Menneskene.

FOT.: DANSK BAANDFILM

holm baade Island, Færøerne, Finmarken og Nordnorge. I Modsætning til de fleste andre Steder i Landet var Brændevinsforbruget fordelt jævnt over det daglige; større Brændevinsgilder var forholdsvis sjældnere. Derfor saa man ikke saa ofte ligefremt Fylderier, hvorimod man traf adskillige »Sejdrikkere«, der gik rundt i en stadig Halvsvir. Der findes hos Trap en Statistik fra 1856, hvor man kan kontrollere de gamle Opgivelser; ifølge denne Statistik var det aarlige Forbrug 26 Potter pr. Indbygger — Kvinder og Børn indbefattet! Og saa stammer denne Statistik endda fra et Tidspunkt, da Drikeriet var i Aftagende.

Vi har i Forbigaaende nævnt Bornholmernes Religiøsitet. Den er dybere, end man lægger Mærke til det i det daglige. Thi det religiøse ligesom det erotiske er noget, man nødig taler om, det er i egentligste Forstand Privatliv. Dertil kommer, at Udtrykket for religiøs Følelse ikke opstaar naturligt paa Bornholmsk; Sproget har slet ikke de Gloser, og dertil kommer, at Øens Sjælesørgere altid har talt Rigsdansk, og dette Sprog føles naturligt i gudelige Forsamlinger paa Bornholm. Karakteristiske er de Ord, en Bornholmerdreng sagde, da han engang hørte sin lille Bror naivt bede Aftenbøn paa sit vante Maal: »Moer, Peter snakker Bornholmsk til Vorherre!« Det var, som man troede, han ikke forstod det Sprog.

Kan Religionen synes at være Bornholmeren lidt fremmed, saa maa man

*Urtid og Nutid mødes. Hammerknuden med Hammersø
— til venstre ses Stenværkets Indgreb i Fjeldsiden, til
højre kroner Flagstangen den nu fredede „Høje Meder“.*

FOT.: BORNH. TURISTF.

Granitbruddets Arbejde er nu standset; de uberørte lyngklædte Klippebakker, Bornholms kraftigste og mest stor-slaaede Bjerglandskab er bevaret for Eftertiden.

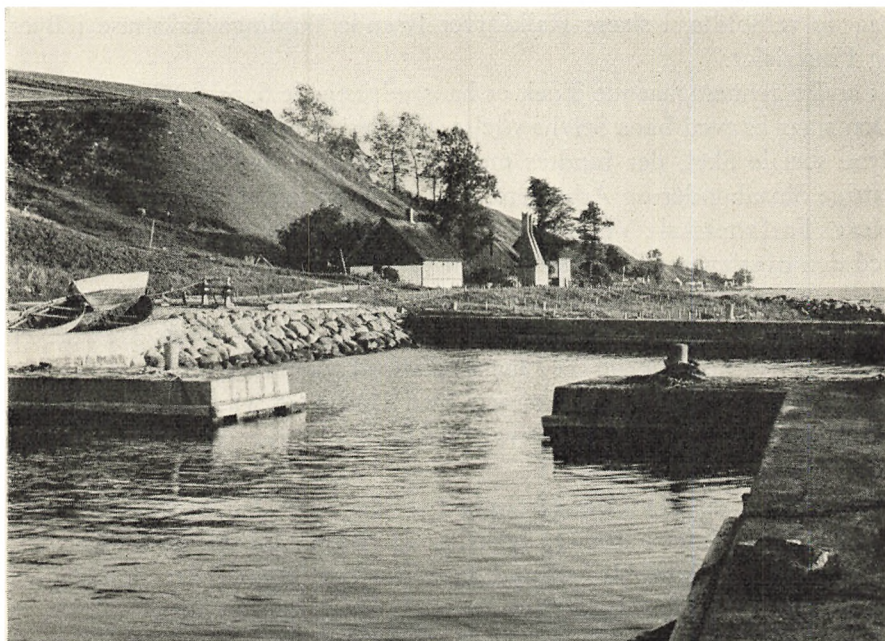

FOT.: BORNH. TURISTF.

Teglkaas, et af Vestkystens smaa Fiskerlejer,

indrømme, at Overtroen er helt og fuldt hans egen. Ogsaa den bærer Præg af hans Sans for det praktiske; i udstrakt Grad har den ytret sig som Magi og Troldkunster. De gamle Bornholmere nærede mere Tiltro til de kloge Mænds og Koners Kure end til Lægens Kunst. Lægen var jo ogsaa en »førder«, som der burde næres Mistro til. De gamle Læger klagede over, at Bornholmerne nødig søgte Lægen, før de forgæves havde prøvet alt ander: Signen og Manen, »Læsen«, Støben med Bly o. s. v. Og saa var det jo oftest paa saa sent et Tidspunkt, at Lægens Hjælp kom for sent — hvilket jo ikke satte ham yderligere i Respekt!

Mest bekendt af den bornholmske Overtro er Troen paa de Underjordiske. Disse Fabelvæsner er i mangt og meget ganske menneskeligt opfattede, og saafremt man ikke driller dem, er de forholdsvis uskadelige. Samkvemmet mellem dem og Bornholmerne foregik, ifølge Sagnene, paa samme Vis som mellem Bornholmerne indbyrdes: med en stærk Retsfølelse paa begge Sider, som det ikke gik an at krænke. Traadte man Underjordsfolkernes Ret for nær, var de stærke og farlige. Ejendommelige er de Sagn, der fortæller om, hvordan de Underjordiske hjalp med at værne Øen mod fremmede Krigsfolk. Her har Bornholmeren ialtfald paa eet Omraade faaet Styrkelse og Løftelse af en Idé, der har noget i Retning af et religiøst Præg.

der gemmer sig under de bratte Kystskrænter.

FOT.: BORNH. TURISTF.

Andre overtroiske Forestillinger fyldte ham med Angst — det var dem, der laa udenfor hans egen dagklare, logiske Verden. Saadanne Fænomener: onde og farlige Naturvætter af forskellig Slags, omtaltes nødigt, undertiden under Dølgenavne. Bornholmerne mente, at der var Ting, som det ikke er godt for Mennesket at vide Rede paa; kommer man dem for nær, kan det koste ens Forstand. Bedst derfor ikke at tale om det!

Naar man beskæftiger sig med Bornholmeren, er der et Træk, der stadig vender tilbage: det forstandsmæssige, det realitetsbetonede. Bornholmeren er en praktisk Mand, og hans Evner ligger paa det Omraade; derfor er Matematik, Jura og Sprogvidenskab Videnskaber, der passer for ham. Derimod viser han ofte Mangel paa Forstaaelse for de Sider af Aandslivet, der ligger udenfor det reelle. Kunstnerisk Sans er ikke stærkt udbredt, selv om der baade i bornholmsk Folkemusik og Folkedigtning findes betydelige Værdier. At hans klare Øjne og Evne til at se Virkeligheden har frembragt en Række gode bornholmske Malere, stemmer jo meget godt med hans Forkærlighed for Realiteter. Men ogsaa Farveglæde synes at være Bornholmeren medfødt. Den høje Himmel over hans Ø har i særlig Grad benaadet ham med Farver i Naturen. Og han har Smag for det pyntelige; det ser man af Blomsterne i de bornholmske Haver og paa de bornholmske Kvinders »Nølla«; det ser man ogsaa

paa de velholdte, i skære Kalkfarver lysende Bindingsværkshuse i Byer og Fiskerlejer.

Et andet gennemgaaende Træk er hans udprægede Sans for Ret og Uret. Den staar bagved hans Selvhævdelse. Og den ytrede sig paa Trods af de dybe sociale Skel, der fandtes mellem de velhavende Storbønder og de fattige Smaa bønder og Arbejdere, som vi særlig kender det fra Andersen Nexø's Forfatterskab. Vi ser her tillige, at trods al konservativ Vedhængen ved den overleverede Samfundsorden var der Plads for Hjælpsomhed og Medmenneskelighed. Og vel har det ikke været Leg at være Pelle, hverken paa Bornholm eller andetsteds. Men som et særligt Træk fremhæver Nexø, at Hyrdedrengene blev menneskeligt behandlede og fik at mærke, at deres Arbejde blev paaskønnet. Den Brutalitet, vi møder i Aakjærs Skildringer af Hyrdedrengeliv var paa Bornholm om ikke utænkelig saa dog langt fra almindelig.

Retfærdssans og Medmenneskelighed — det er et Par af de smukkeste Træk i Bornholmersindet. Og lykkeligt for Bornholms Omdømme er det, at netop disse Træk blev Grundtonen hos den Digter, der skulde give Bornholm Plads i Verdenslitteraturen: Martin Andersen Nexø.

Mange af de Træk, der her er fremdraget af Bornholmerens Karakter, vil man vel lige saa godt kunne finde hos andre Befolkningsdele — til syvende og sidst er han jo dog et Menneske med Menneskenaturens Skrøbeligheder og Styrke. Men lige saa givet er det, at han har sin egen karakteristiske Form, som man overalt vil kende ham paa.

Hans Indre røber sig først og fremmest i Sproget, den Dialekt, der er hans egen, og som han aldrig slipper for Mindelser af. Dette Sprog er saa udtryksfuldt og dog saa ejendommeligt faamælt. Det gaar konsekvent udenom alle de store Ord, navnlig dem med »Følelse« i. Bornholmeren har Følelsen, men han klæder den helst i de ganske jævne Ord. De tyske Turister, der før første Verdenskrig oversvømmede Bornholm med deres evindelige »wunderschön«, anede ikke, at der laa nok saa meget bagved, naar Bornholmeren syntes, at et Landskab var »hal' net«. Og en bornholmsk Maler, der i dyb Betagelse betragtede et Billede af en Kollega, gav tilsidst sin dybe Beundring Luft i de Ord: »De' e' sgu pent!« Men kan Sproget virke fattigt, naar det vil give Udtryk for noget smukt, saa er det til Gengæld overordentligt rigt, naar det er det modsatte, det gælder. Vil man paa bornholmsk give en sød Pige en Karakteristik, saa slaar Sproget ikke til. Paa Rigsdansk lyder det jo ikke af noget, naar man kalder en Pige for en Dukke, en Rose, en Sommerfugl — de Billeder er Glansen forlængst slidt af, men paa Bornholm ligger det anderledes: de poetiske Billeder er der ikke blevet slidt saa stærkt paa; derfor er

de endnu ikke blevet banale. Men er der noget i Vejen med Pigen, ja saa er der ikke den Skavank, som ikke har sit karakteristiske Navn. Er Pigen for lille, for stor, for rap, for langsom, for munter, for kedelig — alt har det bornholmske Sprog Ord for. Hun kan være en Dundra, en Skruza, en Dalka, en Håmpa, en Sjæska, en Fnåza, en Dævlahætta, en Horsasjæra, en Taddra, en Knaddra, en Sladdra, en Tajnharpa, ja endog en Krakkaballra, for blot at nævne nogle af de Gloser, som Magister Rohmann har samlet.

Dette er et karakteristisk Træk for det bornholmske Sprog. Man forstaar, at hvor forskelligt Bornholmeren bliver karakteriseret, saa er der een Glose, man vist aldrig hører om ham — og det er Ordet »elskværdig«. Elskværdighed i udvendig Forstand er noget, der ikke rigtig ligger for Bornholmeren. Hans Mening skal nok komme frem paa den ene eller den anden Maade. I Nødsfald kan han være rigtig gammeldags ufor-skammet. Men Ironien er dog den Form, der passer ham bedst.

Han ynder at gaa en lille forvirrende Omvej, før hans Mening falder. Naar han er ved sin vidtstvævende Indledning, i det lidenskabsløse Tonefald, som er særegent for hans Sprog, ved man ikke altid, hvor han vil hen. Men naar Pointen falder, er der sjældent noget at tage fejl af. Utallige Historier belyser denne bornholmske Form for skarpt Lune. Her er et Par af de mest karakteristiske:

Et Par høje Herrer kom engang ind i en bornholmsk Bondegaard og bad om at købe en Kop Kaffe. Men — tilføjede den ene hovent — der maa ikke være for meget Snavs i. Konen serverede Kaffen for dem, og ved Siden af den nydelige Opdækning anbragte hun en Underkop med Snavs — saa kunde Herrerne selv tage i saa meget de var vant til!

En fin Dame med kleptomane Tilbøjeligheder saa engang paa Rønne Torv Lejlighed til at lade et eller andet forsvinde op under Sjalet. Da Torvekonen direkte antydede, at hun havde taget det, sagde hun fornærmet: Hør, min gode Kone, De ved vist ikke, hvem jeg er! Nej, sagde Torvekonen, og det kan De saamænd være glad for, for jeg er en Sladderkælling, skal jeg sige Dem!

Bornholmeren ynder det afsluttende Ord; dets Fynd ligger for ham. Derfor finder hans Tale med Forkærlighed Ordsprogets Form. Og i levende Folketradition har han opbevaret meget af de henfarne Slægters Erfaringer koncentreret i denne Form, der for ham er værdifuldere end megen lang Snak. Hvad Ordsproget siger, det staar fast.

Den blufærdige Faamæltighed i hans Tale kan give sig mærkelige Udtryk, som fremmede maaske kan stødes over. Han kan virke kynisk, naar Hensigten blot er at skjule sit Følelsesliv. Den Enkemand, der ved et

FOT.: DANSK BAANFILM

*Paradisbakkerne — hvor Ager og Skov
ikke har faaet Bugt med den bornholmske Højlyng.*

Begravelsesgilde udtalte de Ord: Spis nu, Børn, det er ikke hver Dag, Moer dør! — har maaske sørget lige saa dybt som mange med Ansigtet i alvorlige Folder. Paa den anden Side elsker Bornholmeren det drastiske Udtryk for dets egen Skyld. Da Kjestena Bohne i Blykobbba giftede sig tredje Gang, udtalte hun: Det er hejlut (behageligt) at sidde Enke paa Blykobbegaard.

Overfor Livets store Begivenheder er Bornholmeren stoisk i sin Udtryksform. Han lader sig ikke gaa paa, men bevarer Frejdigheden i alle Tilskikkelser, som Vævst, der sagde, da han havde faaet Prygl i et Slagsmaal: Det var godt, det traf en, der kunde taale det.

Ja, den samme Indstilling holder han fast ved, ogsaa naar det gælder Liv og Død. Heller ikke her har han Brug for de store Ord. I en Stormnat forliste en Fiskerbaad i Brændingerne ved Christiansø; i Baaden var to Fiskere, Peter Bech og Julius Petersen. Bech blev kastet ind paa et Klipperev; her laa han og hagede sig fast, og da han havde sundet sig lidt, syntes han, han hørte noget pusle i Nærheden. Er det dig, Julius? spurgte han — og Kammeraten svarede: Hvem Faen skulde det ellers være, vi var jo kun os to i Baaden.

Om to Fiskere, der var paa Fiskeri paa Isen en streng Vinter, fortælles det, at da den ene faldt i en Vaage og af Strømmen blev trukket ind

*Barskhed og Blidhed mødes overalt
paa Bornholm — i Finnedalen har de indgaaet en lykkelig Forening.*

FOT.: BORNH. TURISTF.

under Isen, saa lød hans sidste Ord: Jeg tænkte det minsæl nok — Farvel Ole!

Saadan er Bornholmeren: stoisk til det sidste — og stadig med sin praktiske Sans i Behold. En Kone skulde engang indlægges paa Rønne Sygehus til en ufarlig Operation. Overlægen lovede at operere hende den næste Dag, men hun vilde da saa gerne opereres med det samme. Hvorfor det? Jo, for hendes Svigersøn kom til Byen den næste Dag med Svin til Slagteriet, og saa vilde det jo passe saa godt, om han kunde tage Liget med hjem!

Skimter der bag alle Overleveringens brogede Sten et Ansigt frem af Bornholmeren: Stridbar og retsindig, vanebunden og driftig, fornuftig og fantasifuld, faamælt og mundrap — saa er der endnu et Træk, som ikke maa glemmes, for det er fælles for alle Bornholmere, hvor forskellige de er: Han er stolt af at være Bornholmer, og han elsker sit Land over alt.

Sit Land, ja — for De maa endelig ikke kalde Bornholm for en Ø. Kommer en Turist for Skade at sige det, skal han nok faa vide, at naar selve Kongen engang har skrevet »Vort Land Bornholm«, saa skulde man vel kunne vente, at en tilfældig Omstrejfer kan omtale Bornholm med en lignende Ærbødighed.

Adskillige af de her fremdragne Træk hører nu Kulturhistorien til. Selv Skellet mellem de fødte og de førte er blevet udjævnet, efterhaanden som de moderne Trafikmidler har sat Præg paa Tilværelsen. Gammel Skik og gammel Tænkemaade er forsvundet, noget kan begrædes, andet ikke. Blandt det, som Tidens nivellerende Indflydelse har taget haardest paa, er desværre Sproget, selvom der faa Steder gøres saa meget for at værne det som paa Bornholm.

Meget lettere end man kunde have ventet, er Bornholmeren vokset ind i en ny Tid. Hans Lærenemhed har vist sig at slaa til overfor et Kulturskifte, og fra Fortiden bringer han med sig Egenskaber som Selvhævdelse og Realitetssans, der giver en god Grund at bygge paa. Paa Erhverslivets og Aandslivets mange Omraader har han vist, at han har kunnet bruges. Han vil ikke skille sig ud, men bruge sine Evner, hvor der er Brug for dem. Og saa vil han, trods alt Kulturskifte, stadigvæk eet: blive ved med at være Bornholmer!

